

TOPKAPI SARAYI HAREM'İ: 1665 YANGINI SONRASI YENİLEME PROJESİ

MURAT KOCAASLAN*

İstanbul Yarımadası'nın Marmara, Boğaziçi ve Haliç'in buluştuğu yere uzanan ilk platosu üzerinde kurulmuş olan Topkapı Sarayı, Osmanlı hanedanının ve imparatorluk tarihinin simgesel ve fiziksel en büyük verisini oluşturur (Levha 1; Resim 1). Saray'ın ana kurgusu ve başlıca binalarının yapımı 15. yüzyıl ortasında II. Mehmed (sal.1444-1445/1451-1481) tarafından gerçekleştirildi. Son haline ise 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün doruğunda olduğu I. Süleyman (sal.1520-1566) ve onun ardılları döneminde ulaştı. Tarihsel süreç içerisindeki onarımlara ve tümüyle yeni yapılmış binalara rağmen dört yüz yıl boyunca temel yapısını 19. yüzyıl sonuna kadar korumuş olan Saray, 1853'te terk edildi ve Boğaz kıyısındaki Dolmabahçe Sarayı yeni yönetim merkezi oldu.

Topkapı Sarayı sınırları içinde yer alan Harem, günümüzde ortalama 150 m. uzunluğunda ve 75 ile 85 m. arasında bir genişliktedir. Dört tarafında duvarlarla çevrili olan bu alanın sınırlarını kuzey tarafında *fil bahçesi* ve *şimşirlike* dayanan duvarlar, kuzeydoğuda *Enderun* duvarları ve *silahhane* ile *divan yeri*, güneyde ise *baltacılar koğuşu* tarafında *meşkhane* ve *büyük bini* oluşturur (Levha 1).

Harem'in kurulduğu bu alan meyilli bir yapıya sahip olduğundan Sedat Hakkı Eldem'in de belirttiği gibi mekân ihtiyacı arttıkça ileriye doğru setler, sonra ayaklar ve son olarak da asma bahçe ve teraslar ilave edilerek günümüze kadar gelmiştir.¹ Osmanlı hanedan üyelerinin yaşadığı Harem'in Topkapı Sarayı'na ne zaman taşındığı kesin olarak bilinmediğinden, kimi araştırmacılar Evliya Çelebi'nin aktarımından yola çıkarak II. Mehmed'in Yeni Saray'ında bir harem bulunmadığını düşünürler.² Evliya Çelebi anla-

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Beytepe, Ankara/TÜRKİYE, muratkocaaslan@gmail.com

¹ S. Hakkı Eldem - Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı (Bir Mimari Araştırma)*, İstanbul 1982, s. 67.

² "Ammâ bu sarâyda harem bünyâdolmamışdır. Ba'dehu Süleymân Hân asrında harem binâ olunup bir oda tavâşi ağalar ve bir oda teberdârîfâjn-ı hâssa ve bir adâlet köşkü bir divân hâne bünyâd olunup yedi vezir-i sâhib-tebdîr haftada dörd gün divân olmak kânûn-ı pâdişâhi oldu". Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi*

tımında, II. Mehmed döneminde Saray'da harem bulunmadığını, bu bölümün I. Süleyman devrinde inşa edildiğini söylüyor. B. Miller bu anlatımdan yola çıkarak II. Mehmed'in Yeni Saray'ı yaptırdıktan sonra burayı resmi bir yönetim merkezi olarak kullandığını, ayrıca Eski Saray'da yaklaşık üç yüz kadın ile yetmiş hadım bıraktığını ve kendisi için her iki sarayda birer daire ayırttığını ileri sürer.³ T. Öz de benzer bir yaklaşımla Yeni Saray'da devlet yönetiminin ihtiyaçlarını karşılayacak binaların yapıldığını belirtir.⁴ Kimi modern araştırmacılar ise yine Evliya Çelebi'nin anlatımından yola çıkarak, III. Murad (sal. 1574-1595) devrine kadar Harem'in Yeni Saray'a taşınmadığını dâhi ileri sürmektedirler.⁵ Tüm bu tartışmalara karşın Gülru Necipoğlu modern araştırmacıların bu yaklaşımının tutarlı olmadığı görüşündedir. Yazara göre arşiv belgeleri açıkça göstermektedir ki; I. Süleyman döneminin başmimarı Alâeddin'in gözetiminde yapılan yenileme esnasında, başka binalarla birlikte Topkapı Sarayı'nda eskiden var olan bir Harem de yeniden yaptırılmıştır.⁶ Dolayısıyla Necipoğlu, Evliya Çelebi'nin söyledikle-

Seyahatnâmesi, c. I, haz. Orhan Şaik Gökyay, yay. haz. Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 46.

³ Barnette Miller, *Beyond The Sublime Porte: The Grand Seraglio of Stambul*, Oxford University Press, London 1931, s. 25.

⁴ Tahsin Öz, *Topkapı Sarayı'nda Fatih Sultan Mehmet II'ye Ait Eserler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953, s. 3; Godfrey Goodwin, *Topkapı Palace: An Illustrated Guide to its Life and Personalities*, Saqi Books, London 1999, s. 132; Ayrıca bu konu hakkında bkz. İffet Akdağ, *Topkapı Sarayı Manzumelerinin İlk Nüvesinin Geçirdiği İnkişafın Kuruluş Prensiplerinin İncelenmesi ve Tespiti Hakkında Bir Deneme*, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1959, s. 23; Fanny Davis, *The Palace of Topkapı in Istanbul*, New York 1970, s.7; M. Anhegger-Eyüboğlu, "Fatih Devrinde Yeni Saray'da da Harem Dairesi (Padişah Evi) Var mıydı?", *Sanat Tarihi Yıllığı*, sy. 8, 1981, s. 23; Sezer Tansuğ, "Topkapı Saray Bütünü'nün Niteliği Üzerine Bir Deneme", *Karşıt Aramak, Sanat Tarihi Yazıları*, İstanbul 1983, s. 149; Leslie Peirce, *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümrancılık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 160-161; Bununla birlikte Ahmed Tayyârzâde 'Atâ, II. Mehmed'in Yeni Saray'ı yazlık bir saray olarak kullandığını söyler Ahmed Tayyârzâde 'Atâ, *Târîh-i 'Atâ, Târîh-i Enderun*, c. I, İstanbul 1292-93, s. 56; Babinger de aynı savı ileri sürer F. Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, çev. Dost Körpe, Oğlak Yayınları, İstanbul 2002, s. 218.

⁵ Harem'in I. Süleyman döneminde Yeni Saray'a taşındığı görüşleri için bkz. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 46; 'Atâ, *a.g.e.*, s. 57; Miller, *a.g.e.*, s. 86-90; R. E. Koçu, *İçinde Geçen Vak'alar, Eski Saray Hayatı ve Teşkilatı ile Beraber Adım Adım, Köşe Köşe Topkapı Sarayı*, İstanbul 1960, s. 236; N. M. Penzer, *Harem*, çev. M. Doğan Şahiner, Say Yayınları, İstanbul 2000, s. 166, 214, 226; Peirce, *a.g.e.*, s. 161; Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2007, s. 411; III. Murad döneminde Harem'in taşınması hakkındaki görüşler için bkz. Davis, *a.g.e.*, s. 207; Anhegger- Eyüboğlu, *Fatih Devrinde...*, s. 23-27; Tahsuğ, *a.g.m.*, s. 149; Ziya Ergins, "Osmanlı Haremi Ne Zaman Kuruldu?" *Tarih Dünyası*, sy. 9, (1950), s. 365; Kemal Çığ, "Fatih Topkapı Sarayı'nı Niçin Yaptırdı?", *Kemal Çığ'a Armağan*, İstanbul 1984, s. 26-27.

⁶ Necipoğlu'nun bahsettiği bu defter bazı binaların onarılmasını içeriyor, BOA, MAD, 17884, y. 53-54, 69, 71; 1526-27 tarihli bu defter ise Saray masraflarını içeriyor; BOA, KK, 7097, y. 22, 24, 58.

rinin Sultan'ın, *zülüflü baltacılar ve kara ağaların koğuşlarıyla birlikte harem ve hizmetlerinin kapsamlı olarak genişletilmesiyle ilgili olduğunu belirtir.*⁷

Harem'in Büyütülmesi: III. Murad'ın Tercih

Topkapı Sarayı Harem'i önceleri küçük bir alana yayılan ve hünkâr ailesinin değil seçkin cariyelerin yaşadığı bir yerdi.⁸ Daha sonra genişlemeye başlayan Harem'in, mimarisinde ve kurumsal örgütlenmesinde önemli değişiklikler III. Murad'ın saltanatı yıllarında oldu. Peçevî İbrahim Efendi'nin anlatısına göre, Sultan Murad, babası öldükten sonra yerine geçmek için 1574 yılında Manisa'dan saraya geldiğinde yeni saltanatının tebriklerini *has odadaki tahtında kabul etti. Ardından annesi Nurbanu Sultan ile görüşmek üzere Harem'e geçti ve o gece beş erkek kardeşini boğdurtarak ertesi günkü cülûs öncesi onları ortadan kaldırdı.*⁹

Tahtta oturan yeni Sultan, saltanatının üzerinden henüz kısa bir süre geçmeden, atalarının yaptırmış olduğu Harem'i yeterli büyüklükte bulmamış olmalı ki kapsamlı bir imar faaliyeti başlattı.¹⁰ III. Murad'ın başlatmış olduğu bu inşa projesi sonrasında Harem eskisinin üç katı büyüklüğe getirildi.¹¹ Nitekim dönemin şehnamecisi Lokman başlatılan yenileme projesini

⁷ Gülru Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı - Mimari, Tören ve İktidar*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 209; 15 ve 16. yüzyıl Harem'i hakkında özellikle bkz. Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 209-213; bununla birlikte Tahsin Öz de Harem'in Fatih döneminde kurulduğu görüşündedir; Tahsin Öz, "Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları", *Güzel Sanatlar*, sy. 6, (1949), s. 62, 63.

⁸ Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 210; S. Emler de, bu kadar sistemli bir planda inşa edilmiş bir sarayda II. Mehmed devrinde bir harem bulunmamasını olası görmemektedir; S. Emler, "Topkapı Sarayı Restorasyon Çalışmaları", *Türk Sanatı Tarihi ve İncelemeleri*, c. I, İstanbul 1963, s. 212-213.

⁹ Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, c.I, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 100.

¹⁰ Bugün İkinci Avludan Harem'e geçilen kapı "Araba Kapısı" olarak adlandırılır. Kapı üzerinde yer alan kitabede açıkça ifade edildiği üzere III. Murad Harem'de kapsamlı bir imar faaliyeti başlatmıştır. Kitabeye için bkz. Ahmet Şimşirgil, *Taş Yazılan Tarih Topkapı Sarayı*, İstanbul 2005,179; Ayr. bkz. Abdurrahman Şeref Bey, "Topkapı Sarayı-ı Hümayunu", *TOEM.*, Cüz 8, İstanbul 1329, s. 458; N. Sakaoğlu, *Tarihi, Mekânları, Kitabeleri ve Anıları ile Sarayı Hümayun -Topkapı Sarayı-*, Denizbank Yayınları, İstanbul 2002,s. 318; Murat Kocaaslan, *Topkapı Sarayı Haremi: IV. Mehmed Dönemi (1648-1687)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 187-188.

¹¹ Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 216; Harem'de başlatılan bu kapsamlı projede Sultan Murad kendisi için Sinan'a bir oda yaptırdı. Nitekim odanın kapısı üzerinde yer alan kitabede geçen "*şâh-ı devrânamiübârek ola bu oda müdâm*" ifadesi bitim tarihi olarak 986'yı (1578-79) vermektedir. Kitabeye için bkz. Şimşirgil *a.g.e.*, s.207; Ayr. Bkz. Şeref, *a.g.m.*, 11. Cüz, s. 652; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 377; Odadaki diğer kitabeler için bkz.; Şeref, *a.g.m.*, 11. Cüz, s.651-652; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 377; Şimşirgil, *a.g.e.*, s. 207; Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 217; Bu proje kapsamında Harem'de Sultan Murad'ın kendisi için yaptırdığı odanın yanında ayrıca, iki hamam, annesi ve kara ağalar ile cariyelere mekânlar yapıldı; Hamamlar için bkz. Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 221-222; Kara ağaların

Şehinşâhnâme'sinde¹² ayrıntılı olarak anlatılmaktaydı. 1581-82 tarihli *Şehinşâhnâme*'deki bir tasvir, birkaç yıl önce bitmiş olan Harem'i tüm ihtişamıyla betimliyordu (Resim 2). Resmin tam ortasında kemerli tonozlar üzerinde yükselen III. Murad'ın kendisi için yaptırmış olduğu kubbeli ve ihtişamlı oda¹³ (Levha 1/92), tam da Lokman'ın anlatısında geçtiği gibi bir sıra taş bir sıra da tuğlayla yapılmış olarak betimlenmiştir. Arkasında *adalet köşkü* ve yanında ise Harem'in yeni mekânları bulunmaktaydı. Yine Lokman'ın yazdığı ve sultanların hünerlerinin anlatıldığı *Hünernâme*¹⁴ adlı eserin 1584'te tamamlanan birinci cildinde yer alan ve sarayın tanıtımını görselleştiren tasvirde, eskisinin üç katı büyüklüğe getirilen yeni Harem, çok katlı binaları ve Sultan Murad'ın ihtişamlı kubbeli odasıyla yansıtılıyordu (Resim 3).

Sultan Murad'ın atalarından hiçbiri Harem'de kendisi için bu ölçekte bir oda yaptırmadı. Sultan'ın tercihinin altında yatan neden, aslında bu dönemde Harem'in etkisinin artmasıydı. Daha da önemlisi ise III. Murad'ın hareme olan yakınlığıydı.¹⁵ III. Murad'ın emriyle başlatılan imar faaliyeti sonrası daha geniş bir alana yayılan Harem, aynı zamanda neredeyse günümüze kadar gelen sınırlarına da ulaştı.¹⁶ Hiç kuşku yok ki III. Murad'tan

mekânları için bkz. Eldem-Akazan, *a.g.e.*, s. 67-68; Kocaaslan, *a.g.e.*, s. 131-153, Murat Kocaaslan, "İktidarın Ortakları: Dârüssaâde Ağaları", *Anadolu Kültürlerinde Süreklilik ve Değişim*, Dr. Mine Kadıroğlu'na Armağan, Ankara (2011), s. 375-398; Annesi ve cariyeler için bkz. BOA, MAD, 48, 1582-83 tarihli hesap defteri; Yay. Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 213; Bu defterin bir kısmı saray binaları ile bahçe ve çiftliklerin tamerini içeriyor.

¹² İÜK, F. 1404; Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda ve Zeren Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2006, s. 116; Ayrıca Bkz. Nurhan Atasoy- Filiz Çağman, *Turkish Miniature Painting*, (İstanbul, 1974): 36-38; Aksu Hüsamettin, "Sultan III. Murad Şehinşahnamesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, c. IX-X, 1979-80, (1981), s. 6-22.

¹³ III. Murad odası hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Miller, *a.g.e.*, s. 109-110; Eldem S. H., *Köşkler ve Kasırlar*, c. I, İstanbul 1969, 125-142; Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 214-221, Kocaaslan, *a.g.e.*, s. 179-183.

¹⁴ TSMK. H. 1523; Bağcı, Çağman, Renda ve Tanındı, *a.g.e.*, s. 141; Ayr. Bkz. Bekir Kütükoğlu, "Şehnameci Lokman", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 39-48.

¹⁵ III. Murad'ın hasekisi Safiye Sultan, Valide Nurbanu Sultan 990 (1583) yılında öldükten sonra siyasi olarak güçlendi ve Sultan Murad'ın almış olduğu kararlarda etkin bir rol oynadı. Safiye Sultan'ın Harem'de en önemli müttefiki ise dârüssaâde ağası Gazanfer Ağaydı; Pierce, *a.g.e.*, s. 125-129; Sultan Murad'tan birkaç kuşak sonra tahtta çıkan II. Osman da III. Murad devrinden itibaren benimsenen bir politikayı uyguladı ve kendine yandaş olarak dârüssaâde ağalarını seçti; Nitekim Osman'ın tahtta çıkmasını sağlayan da Sultan Mustafa'yı odaya kapatan dârüssaâde ağası Mustafa Ağaydı; Kâtip Çelebi, *Fezleke, Tahlil ve Metin*, haz. Zeynep Aycibin, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Programı Yayınlanmamış Doktora Tezi, I-III, İstanbul 2007, 433; Peçevi/Baykal, *a.g.e.*, s. 338-339; Ahmed Resmi Efendi, *Hamiletü'l Küberâ*, haz. Ahmet Nezihî Turan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s. 48.

¹⁶ Eldem, Sultan Murad döneminde Harem'in Valide Sultan Taşlığının kuzeybatı sınırına kadar uzandığını söyler. Eldem, *a.g.e.*, s. 125, Eldem-Akazan, *a.g.e.*, lev. 98-99; Bununla birlikte Eldem ve Akazan, Harem'in yapı strüktürlerinin incelenmesinden, *valide taşlığının* etrafındaki

sonra gelen ardılları da Harem'e bazı eklemeler yaptırdı.¹⁷ Ancak onun başlattığı bu yeniden yapılanma Harem'in sınırlarını belirlemekle kalmadı, aynı zamanda ileride elde edeceği güçlü konumun da temellerini atmış oldu. III. Murad dönemindeki imâr faaliyeti o zamana kadar görülmeyen bir durumdu. Nitekim Yahudi bir doktor olan Haham Rabbi Salomon, Murad'ın Harem'e kendinden önce gelen tüm sultanlardan daha fazla katkısı olduğunu söylüyor.¹⁸

Harem'deki değişim Necipoğlu'nun da belirttiği gibi *kara ağaların ve kadımların* yeni politik gücünün açık bir göstergesiydi.¹⁹ Peirce, harc-ı hassa defterlerinin, Murad'ın saltanatının başladığı 1574 tarihinden itibaren Yeni Saray'da bulunan kadın sayısında önemli bir artışı gösterdiğini belirtir. Buna göre III. Murad'ın yirmi bir yıllık saltanatı süresinde Yeni Saray'ın nüfusu II. Selim'in (sal. 1566-1574) haremünün birkaç katı büyüklüğüne ulaşmıştı.²⁰

IV. Mehmed Dönemi: Zorunlu İmar

III. Murad'ın saltanatının son bulduğu 1595 yılından IV. Mehmed'in (sal. 1648-1687) tahtta çıktığı 1648 yılına kadar geçen elli üç yıllık sürede Harem'deki değişim Murad'ın başlattığı mimari etkinlik kadar kapsamlı olmadı. Hiç kuşku yok ki Harem'deki yeniden yapılanma, genel olarak

binaların Harem'in en eski yapısı olduğu ve *altın yolun* da ilk binalar arasında yer alabileceği görüşündedir. Eldem-Akozan, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁷ III. Murad'tan sonra tahtta çıkan oğlu III. Mehmed (sal.1595-1603) babası kadar Harem'e katkıda bulunamadı ve olasılıkla Harem'in temel düzenini değiştirmede. Ancak Selânikî'nin söylediğinden anlaşılacağı üzere tahtta çıktıktan hemen sonra Harem'de bulunan hamamın onarımı için 1595 tarihinde Üsküdar Bahçesi'ne geçmek zorunda kalacaktı; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*, c. II., haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.490, 497; III. Mehmed'den sonra tahtta çıkan ardıllarının da -I. Ahmed (sal. 1603-1617), I. Mustafa (sal. 1617, 1622-1623), II. Osman (sal. 1618-1622) ve I. İbrahim (sal. 1640-1648)- Harem'e katkıları III. Murad kadar olmadı. I. Ahmed'in 1608 yılında kendisi için bir oda yaptıрма düşüncesi III. Murad Odası'nın Haliç'e bakan cephesinin manzarasını da etkileyecekti.

¹⁸ Akt. Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 223; Bugün Harem'e İkinci Avludan girilen Araba Kapısı üzerinde yer alan 1587-88 tarihli kitabe III. Murad döneminde başlatılan inşaat etkinliğinin bitim tarihini vermektedir. (*Resim 29*) Kitabe Sultan Murad'ı âdil bir sultan olarak tanımlayıp, Hakk'ın gölgesi olan sultanın fetihlerini sıralayıp övdükten sonra, Harem'in tüm kapılarını yücelttiği ve bu gönül açan kapının daha önce pek tanınmadığını ama III. Murad'ın kapının şanını artırdığını ve kapının dârüssaâde ağası Mehmed Ağa'nın (1574-1590) önerisine uyarak yaptırıldığını söyler; Kitabe için bkz. Şimşirgil, *a.g.e.*, s. 179; Ayrıca bkz. Şeref, *a.g.m.*, 8. Cüz, s. 458; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 318.

¹⁹ Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 224.

²⁰ Peirce, *a.g.e.*, s. 163; Nitekim Peirce'in harc-ı hassa defterlerinden yola çıkarak hazırladığı Harem'in büyümesini verdiği tabloda görüleceği üzere Yeni Saray'da, Harem'in nüfusu özellikle 1575 yılında 49 iken, başlatılan inşaat seferberliği sonrasında nüfus iki katına çıkmış ve 104'e ulaşmıştır. Nitekim bu tarihten sonra sayının ve buna paralel olarak da masrafların arttığı açıkça görülür.

kişilerin tercihine ve beğenisine göre şekillendi. Ancak Harem'in bir yaşam alanı olmasından dolayı ihtiyaç duyulan mekânların da yapımı sürdü. Yeniden yapılanmayı zorunlu kılan etkenler arasında yangınların ve depremlerin verdiği tahribattan dolayı gerçekleştirilen imar faaliyetleri sayılabilir.²¹

1662 ve 1665 Yangınları

Harem'in tarihi süreci içindeki önemli yangınlardan biri 1665 yılında meydana gelen yangındır. Bu çalışmanın amacı da Harem'de büyük hasara yol açan 1665 yangını sonrasında Harem'de başlatılan yenileme projesinin ele alınması olacaktır. Bununla birlikte yapılan yenileme çalışması sırasında dönemin önemli bir siyasi gücü olan Valide Turhan Sultan'ın (1627-1682) yenileme projesine katkısının ne ölçüde olduğu da tartışılacaktır. Harem hakkında bugüne kadar yapılan çalışmalarda modern araştırmacılar, 1665 yılında meydana gelen yangın sonrası başlatılan onarımları mekânlardaki kitabelerin ışığında tarihleme eğiliminde olmuştur. Bunun yanında yapılan çalışmalarda özellikle Harem'in mimari ve dekoratif tasarımında kadınların rolü üzerinde fazlaca durulmamıştır. Ancak 16 yüzyılın ikinci yarısından sonra siyasi bir güç elde etmeye başlayan valide sultanların Harem'in tasarımında önemli bir rol oynadıkları kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Nitekim Harem'in hiyerarşik yapısı içinde en tepede bulunan valide sultanların böyle bir duruma ilgisiz kalmayacakları ve kadınların yeni roller üstlendikleri gerçeği bu savı ileri sürmeyi mümkün kılmaktadır.

Harem'de büyük bir yıkıma yol açan yangınlardan ikisi IV. Mehmed döneminde meydana geldi. 1662 yılında çıkan yangın özellikle *valide sultan odasına* (Levha 1/54) büyük zarar verdi. Dönemin tanığı Eremya Çelebi, yangını Osmanlı döneminde Saray'da o tarihe kadar görülmemiş bir olay olarak tanımlıyor. Tarihçi anlatısında yangının Harem'de en çok valide sultana ait mekânlara hasar verdiğini, bununla birlikte yangının şiddetinden hiçbir eşyanın kurtarılmadığını ve büyük bir korkuya kapılan cariyelerin ve hemağalarının kısmen araba ile kısmen de yaya olarak Eski Saray'a göç etmek zorunda kaldıklarını söylüyor.²²

Ancak, Harem bu yangınının verdiği hasarı atlatmadan üç yıl sonra bu defa başka bir yangınla büyük bir yıkıma uğradı. 24 Temmuz 1665²³ tarihinde meydana gelen yangın Harem'in o tarihe kadar ki kazanımlarının

²¹ Nitekim B. Miller 1665 yılında meydana gelen yangının 1574 yılında başlanan ve 1665 yılına kadar olan tüm imar faaliyetinde yapılan binaların birkaçı hariç çoğuna zarar verdiğini söyler; Miller, *a.g.e.*, s. 33.

²² H.D. Andreasyan., "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 27. (1973), s. 74.

²³ 11 Muharrem 1076 Cuma; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, c. II., Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928, s. 384.

büyük bir kısmını geri aldı.²⁴ Dönemin kaynaklarında yangının bir cariye tarafından başlatıldığı, sonra kontrolden çıkıp neredeyse tüm Harem'i yok ettiği aktarılır.²⁵ Olayın tanığı Eremya Çelebi, yangın sırasında Harem halkının Edirne'de olduğunu söyler.²⁶ Tarihçinin yangını tasvir ettiği anlatısı olayın büyüklüğünü gözler önüne serer. Buna göre gecenin altıncı saatinde başlayan yangın, haremde *valide sultanın, haseki sultanın odalarının, cariye ile hizmetçilere ait bölümlerin ve hamamların* da (Levha 1) içinde bulunduğu bir bölümü yok etmiştir.²⁷

Eremya Çelebi, yangının nedeni hakkında ipucu vermemektedir. Buna karşın Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa yangını bir cariyenin başlattığını ileri sürer: "*Cum'a gicesi dahi sarây-ı cedüd-i pâdişâhînin harem-i hâssına bir câriye mübâseretiyle âteş isâbet eyledi*".²⁸ Yangına sebep olan cariyenin sonu yine Silahdar'ın aktarımına göre Tunca Nehri'ne atılmak olmuştur.²⁹ Ne var ki birkaç gün sonra suçlunun sadece cariye olmadığı, ikisi kadın üç kişinin daha olaya karıştığı anlaşılabilmektedir.³⁰

Tüm bu bilgiler ışığında, yangının Harem'de *III. Murad odası* (Levha 1/92) dışında geri kalan kısımlarda büyük hasara yol açtığı anlaşılmaktadır. Silahdar yanan yerleri şöyle sıralar: "*Umûmen Harem-i şerîf ve Adl Köşk'i ve divân olan kubbâ ve taşra hazîne ve defterhânelerinbâlâsı ve dârü's-sa'âdekapısı ve kara-agalarotaları ve vâlidesultân yeri ve iç matbah mülhakatıyla...*".³¹ Bununla birlikte Eremya Çelebi'nin Harem tamamıyla yandıktan sonra yangının söndürüldüğünü söylemesi bunu destekler. Dahası tarihçi 1662 yılında çıkan yangın ile 1665 yangını karşılaştırırken, 1665 yılı yangını için Ha-

²⁴ Nitekim B. Miller 1665 yılında meydana gelen yangının 1574 yılında başlanan ve 1665 yılına kadar olan tüm imar faaliyetinde yapılan binaların birkaçı hariç çoğuna zarar verdiğini söyler; Miller, *a.g.e.*, s. 33.

²⁵ Andreasyan, *a.g.m.*, s. 75-76; Abdurrahman 'Abdi Paşa, *Vekâyi-nâme*, haz. Fahri Çetin Derin, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2008, s. 200; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l Beyân Fî Kavânin-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 56; Silahdar, *a.g.e.*, s. 384.

²⁶ Yangın sırasında Harem halkının büyük çoğunluğunun Edirne'de olması can kaybının önlemiş olmalıdır; bununla birlikte 'Abdi Paşa, İstanbul'dan yangın haberinin Edirne'ye ulaştığında Sultan'ın olayı sükûnetle karşıladığını ve "*emir Allah'un*"dur dediğini söyler; 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s. 200.

²⁷ Andreasyan, *a.g.m.*, s. 75-76; Silahdar Harem halkının önce Çayır Köşkü'ne sonra da Eski Saray'a taşındığını söyler: "*cümle harem halkı Çayır Köşk'inekaçıp, andan Eski Sarây'anakl olundukların*"; Silahdar, *a.g.e.*, s. 384.

²⁸ Silahdar, *a.g.e.*, s. 384.

²⁹ "*Kasda mukârin ihrâka sebeb olan câriye Edirne'ye götürülüp, bostâncıbaşıya teslim ve mahnûk kılınıp, bogazına bir taş bağlayıp, Tunca'ya atıldılar*". Silahdar, *a.g.e.*, s. 384.

³⁰ "*İstanbul kâ'immakâmı tarafından bâis-i harîk olan kundakıcılardan iki avrat ve bir nefer gışiftâr ve ber-dâr olduklarının arzı geldi*". Silahdar, *a.g.e.*, s. 386.

³¹ Silahdar, *a.g.e.*, s. 384.

rem'de bir ayak basılacak yanmamış yer kalmadı benzetmesinde bulunur.³² Yangın sırasında Edirne'de bulunan valide sultan, olaydan haberdar olunca İstanbul'a dönerek hasarın tespitinin yapılmasını sağlamıştır.³³

Yangın Sonrası Yeni İmar Faaliyeti

IV. Mehmed yangın sonrasında Harem'in hemen onarılmasını istedi.³⁴ Başlatılan bu imar faaliyeti sırasında Sultan Edirne'de kaldı. İnşaatin bitiminden sonra İstanbul'a gelen IV. Mehmed³⁵ yapılan onarımı beğenmedi ve Harem'in tekrar yenilenmesini emretti: "*Edirne Kapısı'ndan İstanbul'a duhul... salı gün Dâvud Paşa Sarayı'na göç buyuruldu ve sarây-ı cedîd binâsı vâfir yapılmış iken ekserî ağaç olmakla emridüp cümlesi beraber yere yıkılıp, bi'l-küllîye kârgîr ve ağaç yerine demür konmak fermân olundu.*"³⁶

İstanbul'a dönen Sultan, inşaattan dolayı zorunlu olarak Saray'dan ayrılmıştır. 'Abdurrahman 'Abdi Paşa, Sultan'ın önce Yeni Saray'a geldiğini ancak daha sonra Davut Paşa Saray'ına geçtiğini belirtmektedir.³⁷ IV. Mehmed 25 Nisan 1666 tarihine kadar İstanbul'da kalmış ve Yeni Saray'a gidip gelmiştir.³⁸

IV. Mehmed yapılan ilk inşaatı beğenmeyerek Harem'in ahşap yerine demir kullanılarak yeniden yapılmasını istedi. Böylece Harem'de III. Murad'dan yaklaşık doksan iki yıl sonra yeniden büyük ölçekte bir inşaat faaliyeti başlanmış oluyordu. Bugün Harem'de *şadırvanlı sofa* (Levha 1/2) olarak bilinen yerden *kara ağalara ait mekânların* (Levha 1/A) bulunduğu yere geçilen kapının üzerinde yer alan kitabe bu dönemde başlatılan inşaat faaliyetini anlatır³⁹ (Resim 4).

³² Andreasyan, *a.g.m.*, s. 76

³³ "Menzil-i ta'yinme'kûlât ve meşrûbâtı taraf-ı miriden emrolundu ve irtesibâzâr gün Vâlide Sultân hazretleri Sultân Süleymân ve Sultân Ahmed ve Sultân Selimnâm üç nefer şehzâde ile İstanbul'a azimetidiüp"; Silahdar, *a.g.e.*, s. 384; Ayrıca Bkz. 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s.200. Eremya Çelebi yangından haberdar olan valide sultanın, Edirne'den gelerek, kızlarağası, bostancıbaşı, defterdar ve kuyumcubaşı yanında durmuş oldukları halde yanan yerlerin karşısında oturduğunu söyler. Ancak geliş tarihinin ne zaman olduğunu belirtmez. Andreasyan, *a.g.m.*, s. 976.

³⁴ "Bi-emr-i hümâyûn Adl Köşk'iyle divânihâne ve bâb-ı dâri's-sa'âde muzâfâtıyla sarây-ı sultânî müceddeden binâ olunmasına fermân-ı sâdır". Silahdar *a.g.e.*, 384.

³⁵ Mehmed yangından yaklaşık üç ay sonra İstanbul'a gelmiştir; 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s. 211; Silahdar, *a.g.e.*, s. 390

³⁶ Silahdar, *a.g.e.*, s. 390.

³⁷ 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s. 211.

³⁸ Sultan Şevval'ın yedinci günü Edirne'ye hareket etmiştir. 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s. 222.

³⁹ Kitabe için Bkz. Kocaaslan, *a.g.e.*, s.187-188; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 324.

III. Murad yaptırmış olduğu inşaatı anlatan kitabeyi nasıl *araba kapısı* üzerine koydurduysa⁴⁰, ondan seksen üç yıl sonra bu defa IV. Mehmed kendi başlattığı yenileme projesini anlatan kitabeyi *şadırvanlı sofaya* (Levha1/13) koydurmuştur. Kitabede öncelikle İstanbul'un fethinden başlayarak Saray'ın ilk inşası anlatılır. Daha sonra İbrahim'in oğlu Mehmed'e sıra geldiği ve mazlumlara iyi muamelede bulunmanın onun özelliği olduğuna, padişahlar içinde savaş azmiyle tanındığına vurgu yapılır. Mehmed'in yönetimi zamanında din ve devlet düşmanlarına karşı askeri zaferler kazanıldığı, saltanat makamının padişahın zatundan bir süre bile ayrı kalmaya tahammül edemeyip, çınar ağacı gibi içten yanarak mahzun kaldığı belirtilir. Daha sonra Saray'ın onarımıyla ilgili bilgi verilir. Buna göre Padişah, Saray'ı tekrar yaptırmak istediğinde mühendisler işe kudret ve himmetlerini sarf etmişlerdir. Alt alta emsali olmayan nakışlarla süslemişlerdir. Ayrıca ortaya çıkan işin çok iyi olduğu öyle ki *Sinimmâr*'ın⁴¹ bu işi görseydi hayran kalacağı belirtilir. Daha sonra Valide Sultan'ın hayır işleriyle tanındığı ve Sultan Mehmed'in Saray'ı onardığı anlatılmaktadır.

Sultan'ın emriyle başlatılan yeni inşa faaliyeti gibi projeler Harem'in mimari değişiminin takibini önemli ölçüde güçleştirir. Harem'de günümüze kadar gelmiş bazı odaların işlevini biliyor olsak da genel anlamda tüm odaların hangi amaçla kullanıldıklarını belirlemek, dahası hanedan üyelerinin yaşadığı bu alanda meydana gelen değişim sonucunda mekânların çoğunun inşa tarihinin tespit edilmesi de oldukça güçtür. Ayverdi'nin, Harem'in ilk şekillenmeye başladığı yerin *valide sultan taşlığı*nın (Levha 1/C) etrafında olduğunu söylemesi⁴², Eldem ve Akozan'ın⁴³ veya Anhegger'in⁴⁴ buna benzer ifadeleri ve aktarımları, yine de mekânlarda yüzyıllar boyunca meydana gelen değişimleri sağlıklı olarak açıklamaya yetmemektedir. Hiç kuşku yok ki Harem'deki mimari değişimin takibini güçleştiren faktörler –*deprem, yangın veya yeni tercihler*– göz önüne alındığında mevcut sorunun çözümünün o kadar da kolay olmadığı açıktır.

⁴⁰ Bkz. Dipnot 10.

⁴¹ *Sinimmâr*: İran efsanelerinde adı geçen bir mimardır. Efsaneye göre İran Şahı Numan İbn-i Munzir, Havernak Kasrı'nı mimar *Sinimmâr*'a yaptırmıştır. Köşk bittikten sonra bir benzerini daha yapmasın diye Şah, *Sinimmâr*'ı sarayın damından aturmak suretiyle öldürmüştür.

⁴² Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, Fethi Derneği Neşriyatı, İstanbul 1953, s. 301.

⁴³ Eldem de Valide Sultan avlusu ve bunun etrafındaki binalarla Altın Yolu ilk binalar arasında sayar. Eldem-Akozan, *a.g.e.*, s. 67.

⁴⁴ Anhegger, Harem'in Araba Kapısı'ndan girildikten sonra en eski yapılar olarak; Adalet Kasrı, Kara Ağalar Dairesi, Şehzadeler Mektebi'ni sayarken, Valide Sultan Avlusu çevresindeki; Hasekiler Dairesi, Saray Ustaları Dairesi, Şehzadegan Dairesi ve Altın Yol üzerindeki odaları da bunlara dâhil eder; M. Anhegger-Eyüboğlu, *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)*, Sandoz Kültür Yayınları, İstanbul 1986, s. 60.

Harem'deki mimari şekillenmenin takibini güçleştiren önemli nedenlerden biri olan 1665 yangını sonrasında, IV. Mehmed'in başlattığı imar faaliyetinin izleri bugün birkaç şekilde takip edilebilmektedir. Bunlardan biri Harem'deki farklı mekânlarda bulunan ve 1668-69 inşaatın bittiği tarihten birkaç yıl sonrasını veren birçok kitabedir⁴⁵ (Levha 1). Bir diğerini ise dönem kaynakları oluşturur. Bunlardan başka inşaat sırasında işçilere ve ihtiyaç duyulan malzemelere ödenen ücretlerin tutulduğu defter de önemli bilgiler sunar. Eldem ve Akozan, başlatılan yenileme projesinde Harem'in büyük ölçüde kâgir olarak yeniden yapıldığını belirtir. Yapılan bu yenilemenin yer yer tamir, bazen de temelden inşa şeklinde olabileceğini söyler.⁴⁶ Necipoğlu ise yangın sonrasında özgün düzenin kaybedilmeden Harem'in çabucak yaptırıldığını ve eski duvarların büyük bir bölümünün de korunmuş olduğunu belirtir.⁴⁷

1665 yılında meydana gelen yangın felaketi sonrasında başlatılan inşaat projesinin başında Mehmed Paşa⁴⁸ "*Saray-ı Âmire binâsına me'mûr olan*" ve dönemin mimarbaşısı olan Ali Ağa vardı. Nitekim yenileme çalışması için ihtiyaç duyulan bir kısım mermerin başmimar Ali Ağa'ya teslim edildiği görülür: "*Be-cihet-i bahâ-i mermer an-cânib-i Marmara teslim be-Ali Ağa ser-mi'mâr-ı râh [ser-mi'mârân?] ber-vech-i peşîn fi 5 Receb sene 1076 (11 Ocak 1666)*".⁴⁹

Ali Ağa, harap olmuş ve sonradan yeniden yaptırılmış ancak bu defa Sultan tarafından beğenilmeyen Harem'i daha sağlam olarak inşa etti. Bu durum kitabede⁵⁰, kubbelerin efsanevi mimar Sinimmar'ı bile hayrana bırakacak tarzda yapıldığı şeklinde ifade edilmiştir.

Silahdar, 1665'de meydana gelen yangın sonrasında yapılan inşaatın Sultan tarafından beğenilmemesini, yapıların ahşap olmasına ve bunun yıkılıp yerine demir konularak yapılmasının istenmesine bağlıyordu.⁵¹ Nite-

⁴⁵ Kitabeler için bkz. Şeref, *a.g.m.*, 8. Cüz, s. 461-465, 478, 481; 9. Cüz, s. 521, 524; 10. Cüz, s. 593, 12. Cüz, s. 723; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 321-324, 327-329, 333, 343, 346, 348,367, 392; Şimşirgil, *a.g.e.*, s. 185-186,188, 209; Kocaaslan, *a.g.e.*, s. 79-262.

⁴⁶ Eldem-Akozan, *a.g.e.*, s. 82.

⁴⁷ Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 231.

⁴⁸ *Saray-ı Âmire binâsına me'mûr olan izzetli Mehmed Paşa hazretleri saray-ı âmire binâsı için peşîn verdikleri akçelerdir ki zikr olunur. Fi 17 Cemazievvel sene 1076 (25 Kasım 1665)*; BOA, MAD, 908. y. 12, 24, 27, 32, 33, 64, 82.

⁴⁹ BOA, MAD, 908. y. 50; Ayr. 2 Temmuz 1666 tarihli maaş defterinde "*ser-mi'mâr-ı has-sa Ali Ağa*" diye geçmektedir: BOA, MAD, 5967. y. 62; Yine 2 Temmuz 1668 tarihli başka bir maaş defterinde de yine "*ser-mi'mâr-ı has-sa Ali Ağa*" adı geçiyor: BOA, MAD, 3772, y. 61; Ayr. Bkz. Fatma Afyoncu, *17. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı*, İstanbul 2001.

⁵⁰ "*Kıtabı kubbeye eflâke hemser düdüde-i bedr/Göreydi ger Sinimmar olur idi tarza hayrân*"

⁵¹ "*Saray-ı cedîd binâsıvâfir yapılmış iken ekseri ağaç olmakla*", "*Emridüp cümlesi beraber yere yıkılıp*", "*Kâr-gir ve ağaç yerine demür konmak*". Silahdar, *a.g.e.*, s. 390.

kim yeni imar faaliyeti için gerekli olan malzemeler arasında demir de bulunmaktaydı. Toparlanan tüm malzeme farklı yerlerden getirildi.

24 Temmuz 1665 tarihinde meydana gelen yangın sonrasında başlatılan yapı etkinliği için alınan malzemeler ile inşaatta çalışan işçi ve ustalara ödenen ücretleri içeren bir defter bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır.⁵² Yetmiş yaprakтан oluşan defter, siyakat ile yazılmıştır. Büyük bir bölümü işçi, usta ve taşıma ücretlerini içeren defterde, ayrıca inşaatta kullanılmak üzere alınan gec-i sengi (*kireç taşı*), gec-i gubâr (*kireç*)⁵³, mermer, kereste, seng-imoloz⁵⁴, seng-i kalıb, pehlü, âhen-i hâm (*ham demir*), mesâmîr (*kazık veya çivi*)⁵⁵, çerçeve ve ceviz kanat, tutkal, yaldız, alçı, cam, tuğla, kiremit, kilid, kazan (*kazan*), künk, keten, resen (*urgan halat*) gibi farklı malzemelere ödenen ücretler de yazılmıştır.

Ağustos 1665 ile Nisan 1666 tarihleri arasında yaklaşık dokuz aylık bir süre içinde Yeni Saray'daki inşaat faaliyeti sırasında yapılan harcamaları kapsayan hesap defteri, Sultan'ın ilk inşaattan üç ay sonra İstanbul'a geldiğinde beğenmediği ve tekrar yapılmasını istediği Harem'in ikinci inşaat faaliyetini içerir. Hesap defterininin 38. yaprağından sonra Harem'de devam eden inşaat ile ilgili olarak 15 Ekim 1665 tarihinden itibaren her ay yapılan masrafları verilmektedir. Defterin başında öncelikle yenileme projesi için hangi kaynaklardan ne kadar para geldiği belirtilir. Buna göre Halep, Erzurum, Şam, Mardin, Tokat, Diyarbakır, Kıbrıs, Trablusşam, Safed gibi farklı yerlerden gelen paraların yanında, hazineden de para aktarıldığı görülür.⁵⁶ Anlaşılan o ki yangından yaklaşık on sekiz gün sonra 11 Ağustos 1665 tari-

⁵² BOA, MAD, 908. Necipoğlu yaptığı çalışmasında sadece defterin varlığına değinir ve kısaca içeriğini aktarır; Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 231.

⁵³ *Gec (Kireç)*: en yaygın olarak tuğla örgüsü için; söndürülmüş kireç, kum ve su karışımı yapılan harçta kullanılır. Bu harç yapıda kullanıldıktan sonra suyun fazlası buharlaşır ve ilk kuruma meydana gelir. Daha sonra harç yine ıslatılır. Suyun buharlaşmasından sonra ise harç kurur ve sertleşir. Kum tanecikleri ve kâğır yapı gereçleri, taş sertliğindeki kalsiyum karbonat ile birbirine bağlanarak tek bir taş kitlesi meydana getirirler. Tarihi kaynaklarda geldiği yer (*gec-i Anadolu, gec-i Rumeli*), türü (*gec-i mermer, gec-i revgani*) veya özelliği (*gec-i safi, gec-i süzme*) belirtilerek kaydedilmekte; *okka, kanlar, kelle* gibi ağırlık ölçüleri ya da *sandık, çuval, keyl* gibi hacim ölçüleri ile satılmakta; çuval ile nakledilmektedir. Neslihan Sönmez, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1997, s. 45.

⁵⁴ *Seng-i moloz*: duvar örgüsünde veya değişik amaçlarla ocaktan çıktığı şekliyle, düzeltilmeden kullanılan, çeki birimiyle satılan, kaba ve değişik büyüklükteki taşlar; Sönmez, *a.g.e.*, s. 98.

⁵⁵ *Mismâr (çivi)*: tarihi kaynaklarda üretildiği (veya satın alındığı) kent, kullanıldığı yer, kaplaması, boyutu veya birkaç özelliği birlikte belirtilerek adlandırılmakta, 100 ya da 1000 adet hesabıyla satılmaktaydı. Kantar, okka/kiyye veya dirhem olarak ölçülendirilirdi. Sönmez, *a.g.e.*, s. 78-79.

⁵⁶ "Sa'âdetlü ve şevketlü pâdisâh-ı âlem-penâh hullide hülâfetuhü ve ubbide saltanatuhü hazretlerinin Enderûn-ı hümâyûnları için evâmîr-i şerife ile havâle olunan akçelerinden yine Saray-ı Âmireleri için ihşân buyurulan akçelerin defteridir. Fi 29 Muharremü'l-harâm sene 1076"; BOA, MAD, 908. y. 10.

hinde inşaat masrafları için para toplanmaya başlanmıştır. Toplanan paraların belirtilmesinden sonra inşaatın başında bulunan Mehmed Paşa'nın vermiş olduğu para ile alınan kimi malzemelere yer verilir. Buna göre 5 Ağustos 1665 tarihinde özellikle Darıca, Tuzla, Pendik, Kartal, Üsküdar, Boğazhisarı, Marmara gibi farklı yerlerden getirilen gec-i toz (*kireç tozu*) için ne kadar masraf yapıldığı belirtilmiştir.⁵⁷

Defterden anlaşılacağı üzere, inşaata başlamadan önce 14 Kasım 1665 tarihinde Harem'de kullanmak üzere⁵⁸ Samako'dan Hacı Hasan'a ham demir (*âhen-i hâam*) alması buyrulmaktaydı.⁵⁹ Buna göre alınan demirin 1.000 Samako kantarına 4.500 kuruş ödendi.⁶⁰ İnşaat için alınan demir sadece bundan ibaret değildi. 14 Eylül 1665 tarihli başka bir fermanla yine inşaatta kullanılmak üzere ihtiyaç duyulan demirin İstanbul'a nakledilmesi emrediliyordu. İstenen bu demirin 1.000 Samako kantarının 6.000 kuruşa Tekfurdağı'ndan alındığı görülmektedir.⁶¹ Defterde toplam 4.000 Samako kantarı demir satın alındığı anlaşılmaktadır.⁶²

İnşaatla kullanılmak üzere ihtiyaç duyulan kireç tozunun da farklı yerlerden getirildiği görülmektedir. Özellikle Ekim ayından başlamak üzere yüklü miktarda gec-i gubâr (*kireç tozu*) alınmaya başlanıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin 12 Ekim 1665 tarihinde Mihaliç'ten 12.000 kantar kireç istenmiş ve bu kirecin 3.318 kantarı Aralık 1665 ile 11 Mart 1666 tarihleri arasında Harem'e teslim edilmiştir. Yine birkaç gün sonra 16 Ekim 1665'de Mudanya'dan istenen 6.000 kantar kireç tozunun yaklaşık 3.016 kantarının 25 Aralık 1665 ile 25 Şubat 1666 tarihleri arasında Harem'e teslim edildiği görülmektedir. Ekim ve Kasım aylarında Yalakabad ile Gemlik'ten de kireç tozu alındığı ve Aralık 1665 ile Mart 1666 tarihleri arasında bunların bir kısmının Harem'e teslim edildiği anlaşılmaktadır.⁶³

Ekim ayı içinde getirilen bir başka malzeme ise kerestedir. Özellikle İznikmid'den (İzmit) getirilen bu keresteler sadece Harem'e değil aynı za-

⁵⁷ BOA, MAD, 908, y. 12.

⁵⁸ Demirin Harem'e alındığı açıkça belirtiliyor: "*İştirâ-i mühimmât-ı mezkûrîn ve ücret-i sofra-keşân ki ber-vech-i peşîn dâden berây-i ebniye-i harem-i hümayûn der-Saray-ı Cedid*", denildikten sonra alınan demir miktarını ve nereden geldiğini açıklıyor, BOA, MAD, 908, y. 14.

⁵⁹ BOA, MAD, 908, y.14, .

⁶⁰ "*Beher kantarı fi 59 kıyye fi 4,5 gurus*"; BOA, MAD, 908, y.14.

⁶¹ "*Beher kantarı fi 59 kıyye fi 6 gurus*"; BOA, MAD, 908, y.14; Ayr. Bkz. y. 22, 29, 38-40, 46, 60, 70, 78, 79, 87.

⁶² BOA, MAD, 908, y.87; *Samako kantarı*: yaklaşık 75-76 kilogram arası olarak kabul edilir. Buna göre alınan ham demir 304.000 kilogramdı; Bkz. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara 1992, s. 122; Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tarih Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005, s. 55.

⁶³ BOA, MAD, 908, y.15.

manda tersaneye ve Üsküdar Bahçesi'ne de teslim edilmiştir. Kerestenin büyük bir kısmının Harem'e verildiği görülür. Örneğin 18 Ekim 1665 tarihinde İznikmid'den alınan 4.000 adet (*kuta'at*) kerestenin (*çûb-ı çifte çubuk*)⁶⁴ 11 zirâ⁶⁵ boyunda ve 6 parmak⁶⁶ kalınlığında olması istenmektedir.⁶⁷ İstenen kerestelerin toplam 1.546 adedi Harem, Tersane-i Amire ve Üsküdar Bahçesi arasında dağıtılmış ve bunun 1.282 adedi ise Harem'e gitmiştir.⁶⁸ Yine aynı tarihte getirilen 340 adet kerestenin (*çûb-ı verdinâr [vürdinâr]*)⁶⁹ 199 adedi Harem'e teslim edilmiştir.⁷⁰ Tüm bu keresteler yeni başlayacak inşaatın iskelesinde kullanılmış olmalıdır.⁷¹

18 Ekim 1665 ile 18 Mart 1666 tarihleri arasında getirilen kerestenin yine üç yere dağıtıldığı görülmektedir.⁷² Bu yerler arasında Davud Paşa'ya gönderilen toplam 2.801 adet kereste burada devam eden bir inşaatın varlığına işaret eder.⁷³ Nitekim 'Abdurrahman 'Abdi Paşa bu tarihlerde Davut Paşa Sarayı'nda yeni odaların yapılması için emir verildiğini söyler.⁷⁴ Davut Paşa Sarayı'na verilen malzemenin Harem'e gönderilenden fazla olduğu dikkat çekicidir.⁷⁵ Malzemenin fazlalığı burada devam eden inşaatın biran önce bitirilmek istenmesinden olmalıdır.

⁶⁴ *Cûb/çûb*: kelime anlamı olarak 1- Sap, lif, 2- Çöp, değnek, sopa, 3- (Çûb-ı hatul, cûb-ı kullanımlarındaki anlamıyla) Kereste, ağaç, dikdörtgen kesitli ahşap, çubuk, küçük tahta parçaları v.b. demektir; Sönmez, *a.g.e.*, s. 36.

⁶⁵ *Zirâ*: dirsekten orta parmak ucuna kadar olan ve uzunluğu 75 cm. ile 90 cm. arasında değişen uzunluk ölçüsü.

⁶⁶ 1 parmak yaklaşık 31 cm; M. Cerasi Maurice, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*. çev. Aslı Ataöv, İstanbul 2001, 257; Taşkın, *a.g.e.*, s. 127.

⁶⁷ İstenilen kerestelerin her birinin ortalama uzunluğu yaklaşık 8 m. ve genişliği de yaklaşık 18 cm. kalınlığındaydı.

⁶⁸ 1.546 *kuta'at* kerestenin: 1.282 *kuta'atı* Berây-ı harem-i hümâyûna; 210 *kuta'atı* Berây-ı Tersâne-i Âmire'ye; 54 *kuta'atı* ise Berây-ı bağçe-i Üsküdar'a teslim edildi; BOA, MAD, 908. y.16.

⁶⁹ *Verdinâr/Vürdinâr*= *Kökmar*: Çamgiller familyasının Abies cinsini oluşturan ve yapraklarını dökmeyen 40 kadar ağaç türünün ortak adı. Tarihi kaynaklardaki kayıtlara göre, kargir yapıların iskelelerinde ya da ahşap yapılarda dikme ve kiriş olarak kullanılmıştır; Sönmez, *a.g.e.*, s. 110.

⁷⁰ 340 *kuta'at*: 199 *kuta'atı* Berây-ı harem-i hümâyûna; 141 *kuta'atı* Berây-ı Tersâne-i Âmire'ye teslim edildi; BOA, MAD, 908. y.16.

⁷¹ Bu keresteler arasında ayrıca "*çûb-ı İznikmid tabanı*", "*çûb-ı mazlık-ı köprülük*", "*çûb-ı mazlık-ı Başiskele*" gibi farklı türden keresteler de bulunmaktaydı. BOA, MAD, 908. y.16-17.

⁷² Berây-ı harem-i hümâyûn; Berây-ı matbah-ı Davud Paşa; Berây-ı Tersâne-i Âmire.

⁷³ Gelen keresteler arasında bulunan "*çûb-ı taban-ı vergeh*" çoğunlukla dikmelerin birbirine bağlanmasında, çatı ve döşeme kirişi, taban ya da hatul olarak kullanılmaktaydı. Sönmez, *a.g.e.*, s. 111.

⁷⁴ "*Dâvud Paşa Sarayı'nda yeniden odalar yapılmağa ve Hâss-oda teccid mübâşeret ü ihtimâm olunmuşıdır*"; 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s. 211.

⁷⁵ BOA, MAD, 908. y. 18

14 Ekim 1665 tarihinde bu defa Mihaliç'ten belirtilen çaplara göre ücreti hazineden karşılanmak üzere yeterli miktarda direk ve taşın kesilerek uygun olan iskeleye nakli ve oradan da İstanbul'a gönderilmesi istenmektedir. Aynı tarihte Edirne kadısı ve Edirne bostancıbaşından saray-ı âmire binasında çalışmak üzere *mismâr* (kazık veya çivi) ve bazı demir aleti kesme işi için Edirne'de bu işi yapan ustaların sayılarının belirlenerek İstanbul'a gönderilmesi buyrulmaktadır.⁷⁶ Bu malzeme ve usta istekleri yeni başlanılacak olan inşaatın hazırlığını gösterir. Yukarıda belirtildiği gibi farklı yerlerden alınan kerestelerin iskele yapımında kullanılacak olması, iskelenin kurulması sırasında ihtiyaç duyulan kazık veya çivinin hazırlanmasını gerekli kılmaktadır. Edirne'den gelecek olan ustalar bu amaç için istenmiş olmalıdır.

Temmuz 1665 tarihinde Hasköy'den satın alınması için emir verilen tuğla ve kiremidin 26 Ekim 1665 ile 14 Mart 1666 tarihleri arasında bu defa Saray'a teslim edildiği anlaşılmaktadır. Bu tarihler arasında 772.660 adet tuğla, 47.104 adet kiremit, 72.487 adet beylik çavuş⁷⁷, 700.174 adet ise beylik hime ve topaçın⁷⁸ teslim edildiği görülür. Yine Ekim ayı içinde Harem'e farklı cinslerde mesâmîr(*çiviler*) alınmıştır. Alınan mesâmîr içinde 7.681,5 kıyye mesâmîr-i mütenevvi'a-i Frenk ve 1.098 kıyye de mesâmîr-i kurşun bulunmaktadır.⁷⁹

Ekim 1665 ile 22 Aralık 1665 tarihleri arasında *neccârân*, *hammâmciyân*, *küfegeciyân*, *mermerciyân*, *lağımciyân*, *ırgadân* ve *meremmetciyâna* ödenen ücretlerden anlaşılacağı gibi bu tarihte inşaatla ilgili işler yapılmaktadır.⁸⁰ Özellikle *hammâmciyân*'ın ve *mermerciyân*'ın olması hamamda bir inşaatın devam ettiğini gösterir. Bunun yanında *küfegeciyân*'ın varlığı ise yangın sırasında kimi duvarların *-ne ölçüde hasar gördüğü açık olmamakla birlikte-* hasar gördüğüne ve bunların onarıldığına işaret eder.

Defterde Trabzon'dan istenen 1.000 adet ceviz ağacının, 4 zira boyunda, 1,5 zira genişliğinde ve 2 parmak kalınlığında olması istenmektedir.⁸¹

⁷⁶ BOA, MAD, 908. y. 18.

⁷⁷ *Beylik*: Büyük ve önemli devlet inşaatları için kurulmuş harmanlarda üretilen tuğla ve kiremitleri tanımlamak için de kullanılırdı. Belgelerde geçen beylik çavuşun özellikleri bilinmemektedir. Sönmez, *a.g.e.*, s. 30.

⁷⁸ *Topaç*: kaynaklarda tam olarak tanımlanamamaktadır. Ancak tuğlanın biçimini ifade ettiği tahmin edilmektedir; Sönmez, *a.g.e.*, s. 30.

⁷⁹ BOA, MAD, 908. y. 24.

⁸⁰ BOA, MAD, 908. y. 39, 40.

⁸¹ "1.000 aded, tûlen 4 zirâ' arzan 1,5 zirâ' ve ... ve 2 parmak". Kerestelerin yaklaşık 3 m. boyunda, 1,12 cm. genişliğinde ve 62 cm. kalınlığında olması isteniyordu. Sipariş verilen bu ceviz tahta daha sonra dolaplar için kullanılmış olmalı.

Bu malzeme hasar görmüş olan mekânların iç dekorasyonu için istenmiş ve dolaplarda kullanılmış olmalıdır.

17 Kasım 1665 tarihinde İznikmid'den istenen keresteler arasında yer alan 5.000 adet çüb-i elvâh-ı imâretin 1.500 adedi İstanbul'a getirilmiş ve bunun 1.450 adedi Harem'e teslim edilmiştir. Bununla birlikte yine sipariş verilen 6.000 adet çüb-i elvâh-ı ağanın 2.857 adedi ile 8.000 adet çüb-i elvâh-ı pellüd-i ağanın 4.364 adedinin Harem'e verildiği görülmektedir.⁸²

Kasım 1665 tarihinde getirilen bir başka malzeme ise taştır. İstenilen taşlar Büyük Çekmece'ye getirilmiş ve oradan da arabalarla Saray'a taşınmıştır. Bu tarihlerde Harem'e teslim edilen taşlar farklı özellik ve boyutlardadır. Getirilen taşların büyük boyutlarda olması bunların tabanda kullanılmış olabileceğini akla getirir. Örneğin istenen bir adet seng-i taban 1.627 ziradır.⁸³ Ekim 1665 ile 10 Mart 1666 tarihleri arasında Harem'e değişik cinsten taşlar teslim edilmiştir.⁸⁴ 15 Kasım 1665 tarihinde Yalakabad, Edincik, Kapıdağı, Marmara'dan kireç tozu alınmış, bir gün sonra ise gemilere ödenen ücretlerden anlaşılacağı üzere farklı yerlerden alınan mermer ve taş İstanbul'a getirilmiştir.⁸⁵ 26 Kasım ile 1 Aralık 1665 tarihinde bu defa gemilerle Mihaliç ve Mudanya'dan kireç, taş ve mermer taşınmıştır.⁸⁶

Aynı tarihlerde *seng-i traşân-ı, mermerciyân, küfegeciyân* ve *horasancıyâna* ödenen ücretlerden anlaşılacağı üzere inşaat devam etmekte, duvar işi yapılmaktadır. Nitekim yine aynı tarihte *mermerciyân-ı bostaniyân* ve *mermerciyân-ı birünî* olarak zikredilen iki sınıftan ikincisi Saray'a ait bir sınıf olmalıdır.⁸⁷

Malzeme taşıma işi Aralık ayında da devam etmiştir. Örneğin 5 Aralık 1665 tarihinde Kavak, İznikmid, Marmara'dan taş, mermer ve kereste getirilmiştir. Bu ay içinde getirilen seng-i molozdevam eden inşaatta duvar aralarında kullanılmış olmalıdır.⁸⁸ 29 Kasım ile 19 Aralık tarihleri arasında

⁸² BOA, MAD, 908. y. 22-23. *Elvah*: yassı, düz yüzeyli levha anlamına gelir. Tarihi kaynaklarda döşeme ve cephe kaplama tahtaları, diğer tahtalar ve kurşun levhaları tamamlamakta kullanılır. "çüb-i elvâh-ı ağa" ve "çüb-i elvâh-ı pellüd-i ağa" malzemenin kullanıldığı yere göre bir tanımlama olarak kabul edilirken, "çüb-i elvâh-ı imâret" in özelliği ise tanımlanamamaktadır. Sönmez, a.g.e., s. 42-43.

⁸³ Yaklaşık olarak 122 m.

⁸⁴ BOA, MAD, 908. y. 26.

⁸⁵ BOA, MAD, 908. y. 40.

⁸⁶ BOA, MAD, 908. y. 41-42.

⁸⁷ BOA, MAD, 908. y. 43.

⁸⁸ BOA, MAD, 908. y. 43. *Seng-i moloz*: duvar örgüsünde veya değişik amaçlarla ocaktan çıktığı şekliyle, düzeltilmeden kullanılan, çeki birimiyle satılan, kaba ve değişik büyüklükteki taşlar. Sönmez, a.g.e., s. 98.

*taşçıyân-ı küfegena*⁸⁹ ücret ödenmiş olması, bu tarihlerde duvar işinin devam ettiğini gösterir.

28 Aralık 1665 tarihindeki masraflar arasında camcıyâna (*camcılara*) ödenen ücret kayıtlıdır. Bunun yanında yine aynı tarihte çilingîrâna pencere ve kapı için ücret ödenmesi inşaatta duvar ve benzeri işlerin yanında, kapı pencere gibi işlere de başlandığını göstermektedir. Yine aynı tarihlerde sarı ve siyah tutkalın (*tutkal-ı sarı ve siyâh*) satın alınmış olması, Harem'de onarılan mekânların iç kısımlarına yönelik işlere başlanıldığının açık bir göstergesidir.⁹⁰ Ayın sonlarında yine gemilerle Mudanya, Gemlik, Kavak, Mihaliç, İznikmid gibi farklı yerlerden kireç, taş ve kereste taşınmıştır.

Ocak ayı masrafları içinde sıvacıyan (*sıvacılar*) için ağaç tekne satın alındığı ve teslim edildiği kaydı, sıva işlerine başlandığını gösterir.⁹¹ Bu ay içinde taş, kereste, mermer ve kireç tozu getirilmeye devam edilmiştir. Ayrıca Avanos'tan künk alınması için de ücret ödendiği görülür.⁹² Ayın ortalarından itibaren üç farklı tarihte Üsküdar ve Galata'dan lökün malzemesi revgan-ı bezîr satın alınmıştır.⁹³ Alınan malzemeler hamamdaki inşaatla ilgilidir. Nitekim 18-26 ve 8-29 Ocak 1666 tarihleri arasında hamamcıya ödenen ücret belirtilmektedir. 22 Ocak tarihinde râh-ı âbyana ücret öden-

⁸⁹ *Küfeke/köfeke (Küfeki taşı)*: doğadan çıktığı andan itibaren her türlü işleme uygun olan bu taş, havayla temastan sonra sertleşme özelliğine sahiptir. Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde genellikle Bakırköy çevresindeki ocaklardan elde edildiği için daha çok "Bakırköy taşı" olarak da bilinir. Küfeki taşı, Sinan ve diğer Osmanlı mimarlarının eserlerinde ana yapı malzemesi olmuş; kaba işlenmişlikten kesme taş ve yoğun bezemeli düzeye kadar değişik, zengin bir kullanım alanı bulmuştur. Yalnızca örgü ve dış cephe malzemesi olarak değil, aynı zamanda iç mekânlarda, döşeme kaplamalarında, kemerlerde, portal, mihrap ve minberlerde de kullanılmıştır. Sönmez, *a.g.e.*, s. 65-66.

⁹⁰ BOA, MAD, 908. y. 47; Kaynaklarda tutkal-i siyah, tutkal-i sarı, tutkal-i zeytuni gibi farklı tutkal çeşitleri görülür. Ancak bunların bileşimleri ve hazırlanışı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Tutkal muhtemelen kapı, pencere kanatları, kürsü gibi çeşitli ahşap elemanların yapılandırılmasında kullanılmıştır. Sönmez, *a.g.e.*, s. 108.

⁹¹ 10 adet tekne alınmıştır.

⁹² BOA, MAD, 908. y. 48.

⁹³ BOA, MAD, 908. y. 51. *Lökün*: Sönmemiş kireç, çiğ bezir ve iyi cins atılmış pamuğun karıştırılıp katı bir harç haline gelinceye kadar tokmaklanmasıyla ya da daha basit olarak kireç ve zeytinyağının dövülmesiyle elde edilen; eskiden muslukların takılması ve künklerin eklenmesi sırasında aradaki delikleri kapatmak için kullanılan bir tür macun. Künklerin bağlantı yerleri ya doğrudan bu harçla sıvanır, ya da yedirme (lökünün, içine bezir yağı eklenerek üstü-pü ya da keten lifleri üzerine sürülmesi işlemine yedirme denir) uygulanarak aralık ve çatlaklardan su sızması önlenirdi. Sönmez, *a.g.e.*, s. 74.

Revgan-ı bezîr (Bezîr yağı): Keten tohumu ezilip sıkıldığında çıkan yağın oldukça yüksek, belli bir sıcaklıkta ısıtılmasıyla elde edilen; boya, vernik yapımında ve löküncülükte kullanılan, çabuk kuruyan bir yağ. Kaynaklarda *kantar*, *okka* ve *müdre* gibi ağırlık ölçüleriyle satıldığı belirtilmektedir. Sönmez, *a.g.e.*, s. 90.

miş olması, yine hamamdaki çalışmaya işaret eder.⁹⁴ Ocak ayı içinde demirciyâna giriş, pencere, ceviz kanat ile kapılar için ödenen ücretler bu ayda onarılan yerlerin iç kısımlarındaki çalışmanın devam ettiğini gösterir.⁹⁵

Şubat ayı içinde inşaatın devam ettiği ve yine kereste, taş, mermer ve kireç tozu getirildiği görülmektedir. Râh-ı âbyana ücret ödenmesinin yanında lökün malzemesinin satın alınmasından anlaşılacağı üzere suyolu işi devam etmektedir.⁹⁶ 15 Şubat 1666 tuğla-i beylik, topaç ve çarşı için ücret ödenmiştir.⁹⁷ Alınan tuğlalar kubbe veya kemerlerde kullanılmış olmalıdır. 13 Ocak ile 20 Şubat 1666 tarihlerinde ödenen ücretler içinde *svacıyân-ı Ermeniyân* ve *Rûmiyân*, *horasancıyân* ile *sakacıyânın* olması⁹⁸ inşaatı siva işlerinin devam ettiğini gösterir.

Mart ayı içinde Kavak, Kirmastı ve İznikmid'den taş, kireç ve kereste getirilmeye devam edilmiştir. Bunun yanında demirciye giriş ve köprülük için ücret ödenmesinden inşaatı onarımın devam ettiği ve üst örtünün çalışmalarına başlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim 2 Mart 1666 tarihinde Harem'de çalışan kurşuncuya ödenen ücret belirtilmiştir.⁹⁹ Yine 11 Ocak 1666 tarihinde Harem için tuğla ve kiremit alınmıştır. Bu malzeme içinde 72.485 adet çarşı-i kebir, 700.673 adet beylik-i tetimme ve topaç ile 47.102 adet kiremit bulunmaktadır.

Defterin 70. yaprağından sonra 10 Ekim 1665 ile 20 Mart 1666 tarihleri arasındaki masrafların dökümü verilir. Buna göre toplam masraf 14.124.767 akçedir. Yapılan harcamanın 4.836.199 akçesi malzeme almına aittir.¹⁰⁰ Geri kalan kısım ise işçilik ile taşıma ücretlerine kullanılmıştır. İnşaatı çalışanlar arasında demir işleri için *âhengerân*, *haddâdân* ve *demirciyân*, hamam ve su işleri için *hammâmcıyân*, *küfegeciyan*, *mermerciyan*, *lağımciyan* ve *ırgadân*, taş yontma için *horasancıyan*, kapı ve menteşeler için *çilingirân*, kurşun işi için *dökümcüyan*, süsleme için *nakkâşân* bulunmaktadır.

⁹⁴ BOA, MAD, 908. y. 58. *Râh-ı âbyan*: Suyolları yapımında çalışan işçiler grubuna verilen ad. Sönmez, a.g.e., s. 88.

⁹⁵ BOA, MAD, 908. y. 49, 51, 52.

⁹⁶ BOA, MAD, 908. y. 58-59.

⁹⁷ BOA, MAD, 908. y. 59. *Tuğla-i mirî* (*Beylik tuğla*): Devletin kurup işlettiği harmanlarda üretilerek öncelikle resmi inşaatlarda kullanılan ve miri için gerekenden fazlası serbest piyasada satılan adi tuğla; *Tuğla-i harici* (*Tuğla-i çarşı*): Özel harmanlarda üretilerek serbest piyasada satılan; duvar ve kemer örgüsünde kullanılan adi, yassı tuğla. Sönmez, a.g.e., s. 107.

⁹⁸ BOA, MAD, 908. y. 61.

⁹⁹ BOA, MAD, 908. y. 61.

¹⁰⁰ BOA, MAD, 908. y. 70.

Yapılan toplam masraf önemli bir tutarı oluşturur. Nitekim inşaatı 1617 yılında tamamlanan Sultan Ahmet Camii'nin 1.811 yük¹⁰¹ 2.945 akçe-ye mal olduğu¹⁰² düşünülürse, bundan 49 yıl sonra yapılan Harem için harcanan 14.124.767 akçelik harcama oldukça cömert davranıldığını göstermektedir.¹⁰³

Eremya Çelebi ve Silahdar gibi dönem kaynaklarının yangın hakkındaki aktarımlarına baktığımızda; Eremya Çelebi yanan yerleri sıralarken *valide sultan, haseki sultan odaları ile cariyeye ve hizmetçilere* ait bölümlerin ve *hamamın* adını belirtir. (Levha 1) Nitekim Silahdar da benzer yerleri saymaktadır. Yanan yerlerin bir kısmının ahşap olduğu ve yangında hızla yok olduğu anlaşılmaktadır. Eremya Çelebi'nin anlatısında "*göklere alev ve duman çıkıyordu*" benzetmesi de yanan malzemenin ahşap olduğu tezini güçlendirir.

Hesap defterinde sıkça karşımıza çıkan *hamamın* (veya *hamamların*) bu inşaat faaliyeti sırasında yenileme projesine dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim defterde hamam için alınan kazan ve mermerler buna işaret eder. 15 Ekim 1665 tarihinde *kazgancıyâna* (kazancı) 200 kuruş verildiği ve ayrıca hamam için bir de *kazgan* (kazan) alındığı görülüyor.¹⁰⁴ 25 Ekim 1665 tarihinde ustalara ödenen ücretlerin verildiği listede *hamamcı* da sayılır ve *neccaran* ile birlikte kendisine 42.973 akçe ücret ödenmiştir.¹⁰⁵ Bir ay sonra bu esnafa ödenen miktar ise 22.046 akçedir.¹⁰⁶ Yine 20 Aralık 1665 tarihinde hamamın kazanındaki sorunu gidermesi için bakırcı Mehmed'e ücret ödendiği görülüyor.¹⁰⁷ 21 Şubat 1666 tarihinde ise bu defa *hamamcıya* inşaatta kullanması için *lökün* teslim edildiği anlaşılıyor.¹⁰⁸ Bu hamam bugün *hünkâr sofasının* (Levha 1/70) bitişiğinde olan hamam olmalıdır (Levha 1/67).

Harem inşaatının hangi bölümleri kapsadığı defterde ayrıntılı olarak belirtilmemiştir. Bununla birlikte hamamdan başka yerlerin de projeye dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin 23 Kasım 1665 tarihinde *oda-i*

¹⁰¹ 1 yük 100.000 bin akçe; 1811 yük = 181.100.000 akçe. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, 76.

¹⁰² TSMA. 42/1, belge için Ahmet Arslantürk'e teşekkür ederim.

¹⁰³ 1756-1760 yıllarında inşa edilen Ayazma Camisi için harcanan tutar 506.095 kuruş 49 akçeydi. Sadi Bayram-Adnan Tüzen. "İstanbul-Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri (Üsküdar, Sultan III. Mustafa Camii)", *Vakıflar Dergisi*, sy. 22, (1991), s. 200; I. Süleyman döneminde 1 kuruş 80 akçe iken, 1720'ye geldiğinde 1 kuruş 120 akçe olmuştur. 506.095 kuruş = 60.731.400 akçe.

¹⁰⁴ BOA, MAD, 908. y. 30, 39.

¹⁰⁵ BOA, MAD, 908. y. 40.

¹⁰⁶ BOA, MAD, 908. y. 43.

¹⁰⁷ BOA, MAD, 908. y. 45.

¹⁰⁸ BOA, MAD, 908. y. 59.

dârü's-sa'âde için alınan malzemelerin listesi verilir. Alınan malzemeler arasında pencere kanadı, kapı ve dolaplar için ceviz tahta bulunmaktadır.¹⁰⁹ Yine aynı oda için 18 Kasım 1665 tarihinde farklı cinste camların satın alındığı da görülmektedir. Bunlar arasında 100 adet elvâh-ı cam-ı Edirne ve bir adet de çerçeve-i cam bulunmaktadır.¹¹⁰ Bu oda ilk akla geldiği gibi *dârüssaâde ağasının odası* değildir ve Harem'deki bir başka oda olmalıdır.¹¹¹ Nitekim *harc-ı hassa defterlerinde* Harem *dârüssaâde* olarak geçmektedir. Ayrıca Selânikî, III. Mehmed'in 1593 tarihinde *dârüssaâde'de vâki olan yeni hammâm binâsına haleb geldiği* için Üsküdar Bahçesi'ne geçmek zorunda kaldığını söylemektedir. Nitekim Silahdar da, 1665 yangınında hasar görmüş yerler arasında *dârü's-sa'âde kapısını* saymaktadır.¹¹² Her iki tarihinin bu ifadeleri ile *harc-ı hassa defterlerinde* yer alan tanımlamalar hesap defterinde geçen *oda-i dârü's-sa'âdenin* Harem'deki bir oda olduğunu açıkça göstermektedir.

Harem'de meydana gelen yangın sonrasındaki yenileme projesine dâhil edilen bu iki mekânın dışında başka yerler de bulunmaktaydı. 28 Aralık 1665 tarihinde Harem'deki bir odanın toplarının yaldızlanması için üç adet *sikke-i frengî* alınmıştır.¹¹³

3 Şubat 1666 tarihinde ise *nakkâşbaşına* boya için para verildiği görülür. *Sernakkâşân Velî'nin* çalışacağı oda *odahâ-i hâss-ı hazret-i Hudâvendigar* olarak geçmektedir.¹¹⁴ Bu oda bugün *hünkâr sofası* olarak bilinen yer olmalıdır. 6 Şubat 1666 tarihinde Saray'daki bir başka odanın kubbesi için yumurta alınmıştır.¹¹⁵ 25 Şubat 1666 tarihli masraflar içinde Harem'deki *oda-i hâss-ı m* kubbe kanadı için otuz adet altın yaldıza ödenen ücret verilir.¹¹⁶ 25 Mart

¹⁰⁹ BOA, MAD, 908. y. 43.

¹¹⁰ BOA, MAD, 908. y. 60.

¹¹¹ *Be-cihet-i mühimmât-ı ta'mîr-i oda-i Dârü's-sa'âde der-saray-ı cedid el-vâki' fi 15 Ca. sene 1076 bâ-tezkire-i mi'mâr ağa*; BOA, MAD, 908. y. 47.

¹¹² Silahdar, a.g.e., s. 384.

¹¹³ "*Be-cihet-i yaldız-ı top berây-ı oda-i harem-i hümâyûn*". BOA, MAD, 908. y. 47.

¹¹⁴ "*Teslim be-nakkâşbaş berây-ı odahâ-i hâss-ı hazret-i Hudâvendigar berây-ı lâzime-i boya-i mütenevvî'a*"; BOA, MAD, 908. y. 56, 83; *Boyahâ-i Mütenevvî'a/Lâzime-i Boyacıyân/Lâzime-i Nakkaşân*: Kaynaklara *vakiyye/okka* birimiyle satıldığı belirtilerek kaydedilmiş çeşitli boyalar, cilalar ve boyacıların katkı malzemesi olarak kullandığı organik ya da inorganik ürünler. Bunlardan *boya-i altun sarısı, sarı top boya, sarı-i Ohri, boya-i sarı miyane, boya-i yeşil, boya-i siyah, penbe, beyza, beyza-i mürg-ü şütür, boya-i Obri-i sebz...* gibi boyalarla *revgan-ı zib, revgan-ı pih, tutkal-i siyah, tutkal-i sarı, tutkal-i zeytûni, cila toprağı...* gibi bazı malzemelerin ne oldukları, bileşimleri, hazırlanma ve uygulanma yöntemleri hakkında incelenen kaynaklarda herhangi bir açıklamaya rastlanmamış. Sönmez, a.g.e., s. 33.

¹¹⁵ "*Be-cihet-i bahâ-i yumurta berây-ı kubbe-i odahâ-i saray-ı cedid fi gurre-i Ş. sene 1076*"; BOA, MAD, 908. y. 56; *Yumurtanın* kaynaklarda siva için kullanıldığı belirtilmektedir. Sönmez, a.g.e., s. 112.

¹¹⁶ "*Be-cihet-i yaldız-ı kanad-ı kubbe-i oda-i hâss-ı harem-i hümâyûn-ı saray-ı cedid*"; BOA, MAD, 908. y. 59.

1666 tarihinde bu defa Saray'daki bir oda için *bahâ-i raht-ı yaldız* ve pencereye verilen ücretler görülür.¹¹⁷

Hesap defterinde geçen mekân isimleri Harem'deki onarımın izlerini sürmeye yetmemektedir. Ancak Harem'deki kimi mekânlarda görülen kitabeler (Levha 1) bu konuda bir fikir verir. 1665 tarihinden başlanılan inşaatı anlatan *şadırvanlı sofadaki* kitabe (Resim 4/Levha 1/13) inşaatın bitim tarihi olarak 1668/69 (1079) tarihini işaret etmektedir.¹¹⁸ Oysaki hesap defteri 26 Mart 1666 tarihine kadar olan masrafları içermektedir.¹¹⁹ Elbette ki 1665 inşaatın bitim tarihi olmayabilir. Olasılıkla bu tarihten sonra Harem'de başka işler de yapıldı. Nitekim kimi mekânlarda bulunan 1666, 1667, 1668 ve 1669 (1076, 1078, 1079) tarihli başka kitabelerin varlığı bu görüşü desteklemektedir.¹²⁰ Ancak, 'Abdurrahman 'Abdi Paşa 30 Mart 1666 tarihinde Sultan IV. Mehmed'in Davut Paşa Sarayı'ndan İstanbul'a geldiğini ve bir gece sarayda kaldığını söyler.¹²¹ Tarihçinin verdiği tarih hesap defterinde verilen 26 Mart 1666 tarihinden dört gün sonrasıdır. Sultan bu tarihte Saray'da kaldığına göre en azından inşaatın büyük bir bölümünün bittiği söylenebilir. Nitekim bir gün Saray'da kalan Sultan on dört gün sonra Edirne'ye geçmiştir.¹²² *Şadırvanlı sofanın* 1668/69 tarihi aynı zamanda Sultan ile birlikte Edirne'de olan Valide Sultan ve Haseki Sultan'ın daha sonra İstanbul'a döndükleri yıldır.¹²³ Valide Sultan'ın bu tarihte İstanbul'a dönmesi o sırada Harem'deki inşaatın bitmiş olduğunu gösterir. Kitabeyle hesap defteri arasındaki farklılık, geçen iki yıllık süreçte mekânlardaki bazı işlerin zamanında bitirilmemiş olabileceğini akla getirmektedir.

Bugün Harem mekânlarında okunabilen 1666-67 ve 1668-69 tarihlerinin bir kısmı mermer kitabelerde, bir kısmı da çini frizlerinde karşımıza çıkar –*şadırvanlı sofa, kara ağalara ait mekânlar, Harem'in giriş kapısı, valide sultan taşlığı, valide sultana ait mekânlar, çeşmeli sofa, hümkâr sofası* ve *çifte kastr-*

¹¹⁷ "Be-cihet-i bahâ-i raht-ı yaldız ve pencere berây-ı odahâ-i saray-ı âmire"; BOA, MAD, 908. y. 62; *Rah (Takım)*: 1. Mefruşat ve ev takımları, 2. Atı hazırlamada kullanılan takım, 3. Kapı ve pencere kanatlarını, kafesleri pencereye bağlayan erkekli-dişili menteşe takımı. Ancak bu sözcük ile tanımlanan menteşenin özelliği ve reze türlerinde birine benzeyip benzemediği bilinmemektedir. Sönmez, *a.g.e.*, s. 88; Burada geçen *raht-ı yaldız* olasılıkla dolap veya kapılarda kullanılan menteşelerin üzerlerinin kaplanması içindi.

¹¹⁸ Kitabeye için bkz. Kocaaslan, *a.g.e.*, s. 205-206.

¹¹⁹ BOA, MAD, 908. y. 70.

¹²⁰ Tespiti yapılan bu kitabeler, bugün Harem'de girme imkânı bulabildiğim yerlerde görülebilenlerdir. Bununla birlikte görülemeyen yerlerde de kitabe olma olasılığı vardır.

¹²¹ "Yirmi dördüncü Çihâr-şenbih gününde Davûd Paşa Sarâyı'ndan İstanbul'a varılıp bir gece sarâyda yatılıp erte ki yigirmi beşinci Penc-şenbih günüdür; azîm alaylar ile otak-ı hümmâyünânüzül buyruldu"; 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s. 221.

¹²² "Mâh-ı mezburun yedinci Pazar-irtesinde Davûd Paşa sahrâsından ordu-yihümâyünla hareket ve Edirne'ye doğru azmet olundu"; 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s. 222.

¹²³ 'Abdi Paşa/Derin, *a.g.e.*, s. 292.

ların IV. Mehmed'e atfedilen odası gibi¹²⁴ (Levha 1). Harem'deki 1665 sonrası kitabelerden en erken tarihlisi 1666-67'dir. Bunlardan biri *dolap kubbesinden şadırvanlı sofaya* (Levha1/1) geçilen kapı üzerinde bulunur. Bununla birlikte 1666-67 tarihinin okunduğu diğer kitabeler ise *kuşhane kapısı* üzerinde (Levha 1/24), *valide sultan namaz odasında* çini pano üzerinde (Levha 1/51), *hünkâr sofasında* (Levha1/70) çini frizi üzerinde, *çeşmeli sofada* çeşme ve kapı üzerinde (Levha1/77-79) ve *çifte kasırlarda IV. Mehmed'e atfedilen odanın kapısı* üzerindedir (Levha 1/88). Daha sonra 1667-68 ve 1668-69 tarihini veren kitabeler gelir. 1666-67 tarihini taşıyan iki kitabenin yeri dikkat çekicidir. Bu iki kitabe iki kapı üzerinde bulunur: *şadırvanlı sofa* ve *kuşhane kapısı*. (Levha1/1, 24) Kapılardan biri *ikinci avluya*, diğeri ise *üçüncü avluya* geçişi sağlamaktadır. Anlaşılan o ki onarıma başlandığında öncelikle her iki kapı yenilenmiş ve Harem'in giriş çıkışlarının kontrol altına alınması sağlanmıştır. IV. Mehmed'in odasındaki (Levha1/88) ve *çeşmeli sofadaki* (Levha 1/76) mermer kitabeler ile *valide sultan namaz odası* (Levha 1/51) ve *hünkâr sofasında* (Levha1/70) çini üzerinde bulunan 1666-67 tarihleri bu yerlerin yenileme çalışmasında ilk onarılan yerler arasında olduğuna işaret eder.

Dolap kubbesinden (Levha 1/1) *şadırvanlı sofaya* (Levha 1/2) geçilen kapı üzerindeki kitabede yer alan 1666-67 tarihiinşaatın bu dönemde bitmiş olabileceğini gösterir. Yine *valide sultan namaz odasındaki* (Levha 1/51) çini pano üzerindeki kitabede yer alan 1666-67 tarihi bunu desteklemektedir. Anlaşılan o ki 1666-67 tarihine gelindiğinde artık yangının hasar verdiği bölümler tamamen onarılmış, ancak valide sultan ve harem halkının Edirne'de olmasından dolayı kimi yerlerdeki onarım devam etmiştir. Onarımın devam ettiği yerler 1667-68 tarihini veren mekânlar olmalıdır: *kara ağalar koğuşu* (Levha 1/18) ve *valide sultan odası* (Levha 1/54), *valide sultan taşılığına* (Levha 1/C) bağlayan bölümler gibi. 1668-69 tarihinde valide sultan da İstanbul'a geldiğinde Harem'deki inşaat faaliyetinin tamamlandığını ilan eden kitabe *şadırvanlı sofadaki* (Levha 1/2) yerine konulmuş olmalıdır.

Valide Turhan Sultan'ın Projedeki Etkisi

Harem'de *şadırvanlı sofada* yer alan 1668-69 tarihli kitabede (Resim 4) geçen bir ayrıntı Harem'de başlatılan projede Valide Turhan Sultan'ın kat-

¹²⁴1666-67 tarihli bir kitabesi olan ve bugün IV. Mehmed Kasrı olarak adlandırılan oda, Sultan Mehmed'e atfedilir. Ne yazık ki hesap defteri IV. Mehmed'in kendisi için bir oda yaptırdığına dair bir bilgi içermiyor. Kimi modern araştırmacılar tarafından 1665 yangını sonrasında IV. Mehmed'in kendisi için bir oda yaptırdığını ileri sürmektedir. Bkz. Anhegger *Fatih Devrinde...*, s. 55, 58; Eldem-Akozan, *a.g.e.*, s. 67; Anhegger *Topkapı Sarayı'nda...*, s. 65-66, 75-79; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 388-392; Kocaaslan, *a.g.e.*, s. 222-228; III. Murad Odası'na bitişik ve III. Murad Odası'nın giriş sofasının bir bölümü kullanılarak yapılmış olan odanın IV. Mehmed'e atfedilmesinin en önemli nedeni odanın içindeki 1666-67 tarihli Farsça kitabedir. Kitabe için bkz. Şeref,*a.g.m.*, 10. Cüz., s. 593; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 392; Kocaasla, *a.g.e.*, s. 222.

kısının olduğu olasılığını ileri sürmeyi mümkün kılar. Valide sultanın adının zikredildiği kitabede, onun hayır işleriyle meşhur olduğu belirtilmektedir.¹²⁵ Hiç kuşku yok ki inşaat sırasında IV. Mehmed'in Edirne'de kalıp, İstanbul'a gelmemesi de bunu desteklemektedir. Daha önce belirtildiği üzere III. Murad'ın başlattığı projeyi anlatan kitabede¹²⁶ nasıl ki dârüssaâde ağası Mehmed Ağa'nın Harem'in yapılmasına öncülük ettiği belirtiliyorsa, bu defa da IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan'ın Harem projesine katkısına vurgu yapılmaktadır. Hiç kuşku yok ki kitabede IV. Mehmed ile birlikte valide sultanın adının geçmesi, Turhan Sultan'ın, döneminde önemli bir siyasi güç olduğunun da göstergesidir.

Osmanlı kadınlarının siyasi alandaki etkinlikleriyle birlikte kendilerini mimari projelerde de gösterdikleri bilinmektedir. Özellikle Turhan Sultan'ın bâniliğe olan ilgisi, kendinden önceki valide sultanların bu geleneğinin devam ettirmek kararlılığıyla ilgilidir. Valide sultanın mimariye olan ilgisi, onun siyasi gücüyle açıklanabilir. Turhan Sultan'ın himayesinde gerçekleşen projelere bakıldığında bu açıkça görülür. Çanakkale Boğazı'nda yaptırdığı iki kale¹²⁷ ile oğlu IV. Mehmed'in saltanatını desteklemek ve yüceltmek istemiş olsa da¹²⁸ aslında kendi siyasi gücünü ortaya koymayı, dahası devletin koruyucusu olduğu mesajını vermeyi amaçlamış olmalıdır. Nitekim belirtilen iki kale projesinden yaklaşık beş yıl sonra bu defa Safiye Sultan'ın başlattığı ve uzun yıllar bitirilemeyen Eminönü Yeni Cami Külliyesi'nin projesini finanse ederek 1663'te ibadete açılmasını sağlayacaktır.¹²⁹ Ekonomik zorluklar yüzünden yıllarca bitirilmeyen görkemli caminin tamamlanmasını sağlayan Turhan Sultan, Lucienne Thys-Şenocak'ın da belirttiği gibi kendinden önceki valide sultanların mirasıyla doğrudan bir bağ kurmayı amaçlıyordu.¹³⁰ Külliyeinin tamamlanmasından sonra valide sultan

¹²⁵ "Hususa Valide-i Sultan ki oldur hayr ile meşhur (Valide Sultan ki hayr ile meşhur olmuştur)".

¹²⁶ Bkz. Dipnot 11.

¹²⁷ Çanakkale boğazında ina edilen bu iki kale *Seddülbahir* ve *Kumkale*'dir. Her iki kale için bkz: Thys-Şenocak *Hadice Turhan Sultan...*, s. özellikle, 131-212; Lucienne Thys-Şenocak, "Bir Valide Sultan'ın Himayesinde Seddülbahir ve Kumkale", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslararası Bir Miras"*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2000, s. 112-117; Lucienne Thys-Şenocak, "Kumkale ve Seddülbahir Osmanlı Kaleleri", *Cogito*, sy. 28, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 274-282.

¹²⁸ Thys-Şenocak *Hadice Turhan Sultan...*, s.198.

¹²⁹ Yeni Cami için bkz.Selânikî/İpşirli, *a.g.e.*, c. 1., s. 763.-762; *Risale-i Kürd Hatip*, TSMK. EH 1400; Feridun Akozan, "Türk Külliyeleeri", *Vakıflar Dergisi*, c. 8, (1969), s. 303-309; Ş.Tekindağ, "Yenicâmi Külliyesi", *Tarih Dergisi*, sy. 28-28, (1974-75), s. 167-183; Lucienne Thys-Şenocak, *The Yeni Valide Mosque Complex in Eminönü, Istanbul*, University of Pennsylvania Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1994, Lucienne Thys-Şenocak, "The Yeni Valide Mosque Complex at Eminönü", *Muqarnas*, c. 15, (1998), s. 58-70; Lucienne Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan...*, s. 213-289.

¹³⁰ Thys-Şenocak *Hadice Turhan Sultan...*, s. 227.

gerek İstanbul'da, gerek Edirne ve Kandiye gibi başka yerlerde daha küçük ölçekli birkaç proje daha gerçekleştirdi.¹³¹

Yeni Valide Külliyesi'nin tamamlanmasından hemen sonra bu defa Harem'de meydana gelen yangın sonrası başlatılan yenileme projesini de valide sultan üstlendi. Valide isteği, onun Turhan Sultan himeye ettiği projelerde kendini temsil etme konusundaki kararlara etkin olarak katılmasına yol açmış olmalıdır. Olasılıkla projelerde planlama ve tasarımlarda mimarları yönlendirme yoluna da gitmiştir.¹³² Kimi Osmanlı tarihçilerinin ifadelerinden valide sultanın Harem'de devlet yönetimindeki kişilerle görüştüğü de bilinmektedir. Nitekim Naîmâ, Turhan Sultan ile Köprülü Mehmed Paşa'nın Harem'de görüştiklerini söyler.¹³³ Buna göre Mehmed Paşa önce dârüssaâde ağasının odasına götürülmüş daha sonra da birlikte valide sultanın huzuruna çıkmıştır.¹³⁴ Hiç kuşku yok ki Mehmed Paşa Turhan Sultan'ın huzuruna çıkan tek devlet adamı değildi. Valide sultan finansmanını sağladığı projelerde görevli mimarlarla da görüşmüş olmalıdır.

Turhan Sultan'ın Harem'deki projede aktif bir rol oynadığını gösteren bir başka kanıt ise Harem'in 17. yüzyılın ortalarına tarihlenen çini repertuarının valide sultanın himayesinde tamamlanan Yeni Valide Camisi çini repertuarıyla olan benzerliğidir. Harem'in süsleme programı dikkatlice ince-

¹³¹ Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan...*, s.198.

¹³² Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan...*, s.289. Bilindiği üzere Turhan Sultan 1651 yılında Mimar Kasım Ağa'yı kethudalığa getirmiştir. Mimar Kasım Ağa, 17. yüzyılın önemli devlet adamlarından biriydi ve mimar olmasının yanında siyasetteki etkinliği ile de döneminde önemli bir rol oynadı. Kasım Ağa'nın siyasi hayatı Sultan İbrahim ve IV. Mehmed döneminin hareketli tarihi içinde iniş-çıkış gösterdi. Nitekim mimarbaşı olarak dört defa bu göreve geldi. Kasım Ağa için bkz.Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*. I-IV, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c.III, Ankara 2007, s. 998, 1025-1026, 1060, 1372; Ahmed Refik, *Türk Mimarları*, İstanbul 1933; İzzet Kumbaracılar, "Türk Mimarları", *Arkitekt*, sy. 2,(1937), s. 59-60; Mehmet Sürreya, *Sicill-i Osmanî, Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, IV-I, yay. haz. M. Keskin, A. Öztürk, H. Savaş, H. Kurt, İstanbul 1997; Zarfı Orgun, "Hassa Mimarları", *Arkitekt*, sy. 8/12, (1938), s. 333-342; Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. I /I, Ankara, (1963), s. 157-202; Orhan Erdenen,"Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcıları ve Teşkilâtlan", *Mimarlık*,sy. 1(27), (1966), s. 15-18; Orhan Erdenen,"Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri", *Mimarlık*, sy. 6(32), (1966), s. 19-22; İsmet Parmaksızoğlu, "Kâsım Ağa", *Encyclopédie de L'islam*, c. IV, (1978), s. 748-749; İsmet Parmaksızoğlu, "Kasım Ağa", *IA*, c. VI., s. 379-380; Semavi Eyice, "Mimar Kasım Hakkında", *TTK Belleten*, s. 172, Ekim 1979,(1979), s. 767-808; Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul (1981), s. 1-30; Afyoncu, *a.g.e.*, s. 26-27.

¹³³"Valide Sultan efendimizin huzûruna lisânen arz olunacak birkaç husûs vardır... Yeniçeri ağası tebdil olunduğu gün ba'de'l-asr teberdarlardan biri gelip Köprülü Paşa'yı nihâni Saray-ı Âmire'de Kızlar Ağası odasına, andan ağa önüne düşüp devletlü Vâlide Sultan hazretlerinin serâ-perde-i ulûaları huzûruna getirip zemin-bûsden sonra..." Naîmâ/İpşirli, *a.g.e.*, c. IV, s. 1700.

¹³⁴ Ziyaret sırasında Harem'de izlenen güzergâh için bkz. Kocaaslan, *a.g.e.*, s. 117-119.

lendiğinde, Yeni Valide Camisi ile Harem'de valide sultanın beğenisinin yansımaları açıkça görülür. Özellikle Yeni Valide Camisi'nin *hünkâr mahfili* (Resim 5-7) ve *hünkâr kasrı*ndaki çini panolar (Resim 8) ile Harem'deki *valide sultan yatak odası* (Resim 9-10 /Levha 1/50), *IV. Mehmed odası* (Resim 11-12/Levha 1/88), *valide sultan taşlığı* (Resim 12/Levha 1/C) gibi mekânlarda kullanılan ve aynı atölyeden çıktığı açıkça görülen çini panolardaki kompozisyon ve üslup birlikteliği dönemin ortak beğenisini göstermesinin yanında valide sultanın beğenisine de işaret eder.

Yeni Valide Camisi *hünkâr mahfilinde* bulunan ve bir vazodan çıkan sarmaşık desenli çini panonun (Resim 6) bir benzeri Harem'de *valide sultan taşlığı*nda bulunur (Resim 13). Bununla birlikte yine Yeni Valide Camisi *hünkâr kasrı*nda bulunan servi ağaçlı panonun (Resim 8) benzer örnekleri *IV. Mehmed odasında* (Resim 11) görülmektedir. Bu benzerlik Yeni Valide Camisi'nin 1663 yılında bitirildiği göz önüne alındığında 1665 yangını sonrasında Harem'deki çinilerin seçiminde Turhan Sultan'ın etkisini açıkça gösterir. Yine Yeni Valide Camisi'nde kullanılan Kâbe tasvirli çininin (Resim 15) benzerinin Harem'de *valide sultan namaz odasında* (Resim 14/Levha 1/51) bulunması da bu savı destekler.

Harem'de kullanılan çinilerdeki desen, renk kullanımı ve üslup benzerliği aynı döneme işaret eder. Örneğin *IV. Mehmed odasının* duvarlarında bulunan ve üçlü bir vazodan çıkan yapraklı çini panonun (Resim 12) benzeri *valide sultan yatak odasında* görülür (Resim 9-10). Her iki panodaki bu benzerlik panoların aynı atölyede üretildiklerini açıkça göstermektedir. Bununla birlikte yine *IV. Mehmed odasında* yer alan servi ağaçlı çini panonun desen (Resim 11), renk ve üslup açısından aynısı *şadırvanlı sofada* görülür (Resim 16). Çinilerde görülen benzerlikler mekânların aynı dönemde yani 1665 yangını sonrasında çiniyle kaplandığının açık bir göstergesidir. 17. yüzyılın ortalarına üretilen çiniler yüzyılın tüm özelliklerini yansıtır. Yüzyılın ortalarında önemli bir gerilemenin görüldüğü çini üretiminde kalite düşmeye başlamıştır.¹³⁵ Özellikle 17. yüzyılın ortalarında üretilen çinilerde ısıtısını kaybeden sırların pürüzlü, çatlak olduğu ve renklerin aktığı, donuk yüzeyler elde edildiği bilinmektedir. Hiç kuşku yok ki üretilen çinilerdeki renklerdeki canlılığın kaybolmasının en önemli nedenlerinden biri ustaların renklerde kısıtlamaya gitmesidir. Kaçınılmaz olarak da ustaların yapmış olduğu bu tercih renklerde bozulmaları beraberinde getirmiştir. Örneğin 16. yüzyılın canlı kırmızısı kiremit kırmızısına dönüşmüştür. Bunun yanında kompozis-

¹³⁵ Özellikle İznikte'ki üretimin düşme nedeni olarak 17. yüzyılda yeni keşiflerle birlikte deniz yollarıyla Avrupa'ya ulaşılması, yani ticaret yollarının değişmesi gösterilmektedir; F. Kırımlı, "İznik Çinileri ve Cenovalı Çini Tüccarları", *Antika* 1987, s. 50-54.

yonda motiflerde büyüme ve bozulmalar ile konturlarda kalınlaşma görülmektedir.¹³⁶

Sonuç

III. Murad'ın Harem'e taşınmasından doksan iki yıl sonra başlatılan yenileme projesi aslında bir zorunluluktan kaynaklanmaktaydı. IV. Mehmed'in zamanının çoğunu İstanbul yerine Edirne'de geçirmeyi tercih ettiği göz önüne alındığında, Sultan'ın böyle bir yangın felaketinin yaşanmaması durumunda Harem'in yenilenmesiyle ilgilenmeyeceği kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Nitekim Sultan Mehmed'in yangından üç ay sonra İstanbul'a gelmesi ve kısa süre sonra Edirne'ye geri dönmesi onun Topkapı Sarayı ile bağlantısının yeterince olmadığını gösterir.

IV. Mehmed'in sultanlık görevini ihmal etmesi karşısında Osmanlı sarayında önemli bir rol oynayan Turhan Sultan devletin direği olarak görülmüştür.¹³⁷ IV. Mehmed'in vaktinin büyük bir bölümünü Edirne'de geçirmesi, valide sultanın sık sık Edirne ile İstanbul arasında gidip gelmesine yol açmıştır. Turhan Sultan'ın İstanbul'u ihmal etmemeye çalışması, oğlunun saltanatını korumak ve devletin işleyişinin yolunda gitmesini sağlamaya çalışmakla açıklanabilir. Bunun yanında özellikle mimari projelerde etkin rol oynaması kendisinden önceki valide sultanların mirasını devam ettirmek istemesiyle ilgili olmalıdır. Turhan Sultan'ın üstlendiği üç proje – *Çanakkale Boğazı'nda kaleler, Yeni Valide Cami ve Harem-askeri, dini ve sivil mimari örnekler* olarak üç farklı alandaki projeleri temsil etmekteydi.¹³⁸

1665 yılında meydana gelen yangın sonrasında başlatılan inşaatın Harem'in özgün düzenini değiştirmedeği ve kısa sürede bitirildiği hesap defterinden anlaşılmaktadır. IV. Mehmed'in İstanbul'dan uzak durma isteği ve Edirne'yi tercih etmesinin sonucunda payitahtta oluşan boşluk valide sultan tarafından doldurulmuştur. Sultan Mehmed'in yokluğunda devam eden inşaat ile ilgilenmek de valide sultana kalmıştır. Yangın sonrasında tutulan hesap defteri ve Harem mekânlarında bulunan kitabeler birlikte değerlendirildiğinde Turhan Sultan'ın gözetimindeki onarımın kapsamlı olduğu açıkça görülür. Ancak bu imar faaliyeti Harem'deki mekânların temelden inşa edilmesi olarak algılanmamalıdır. Daha önce de belirtildiği gibi hesap defteri yeni bir odanın yapıldığına dair bir bilgi içermemektedir.

¹³⁶ Sitare Turan Bakır, "Osmanlı Sanatında Bir Zirve İznik Çini ve Seramikleri", *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul 2007, s. 279-308.

¹³⁷ Nitekim Silahdar, Turhan Sultan öldüğünde halkın "*devletin en güçlü direği gitti diye fer-yat figan etti*"ğini söylemektedir; Silahdar, *a.g.e.*, s. 117.

¹³⁸ Bununla birlikte daha önce belirtildiği üzere Turhan Sultan'ın başka projeleri de bulunmaktadır. Bkz. Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan...*, s. 294-300.

Bununla birlikte yangının verdiği hasar sonrasında başlatılan projede Harem'in bir bölümünün kapsamlı olarak onarıldığı açıktır. Hesap defterinde yapılan masraflar için ödenen ücret bunu açıkça göstermektedir. Bugün Harem'deki bir kısım kitabe de bunu desteklemektedir. Yangın sonrasında neredeyse Harem'in tamamı elden geçmiş olsa da, asıl onarılan mekânlar: *şadırvanlı sofa* (Levha 1/2), *kara ağalar camisi* (Levha 1/10), *kara ağalara, cariyelere ve valide sultana ait mekânlar*(Levha 1/A, B, C), *hamamlar, ocaklı sofa*(Levha 1/81), *çeşmeli sofa*(Levha 1/76), *hünkar sofası*(Levha 1/70) ve *çifte kasırlardır* (Levha 1/87-88). Ancak mekânlardaki hasar aynı olmadığı gibi onarım da aynı olmamıştır. Defterden anlaşıldığı kadarıyla *hamamda* (*hamamlarda*) kapsamlı bir onarım yapılmıştır. Dolayısıyla buradaki hasarın büyük olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

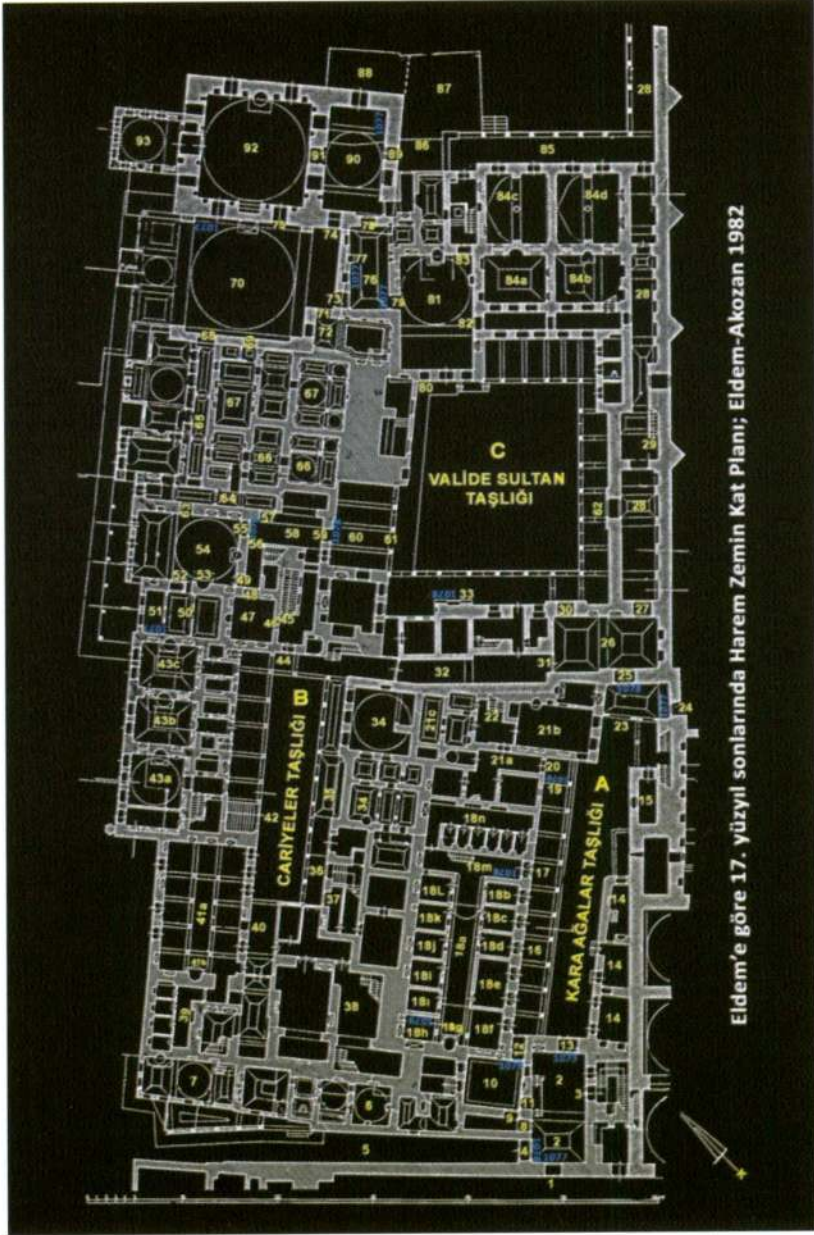
- 'Abdurrahman 'Abdi Paşa. *Vekâyi-nâme*, haz. Fahri Çetin Derin, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2008.
- Abdurrahman Şeref Bey, "Topkapı Sarayı-ı Hümayunu", *TOEM.*, İstanbul 1329: cüz. 5: 265-269; cüz. 6: 329-364; cüz. 7: 393-421; cüz. 8: 457-483; cüz. 9: 521-594; cüz. 10: 585-594; cüz. 11: 649-657; cüz. 12: 413-730.
- Afyoncu Fatma, *17. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı*, İstanbul 2001.
- Ahmed Refik, *Türk Mimarları*, İstanbul 1933.
- Ahmed Resmî Efendi, *Ahmed Resmî Efendi ve Hamîletü'l Küberâsı*, haz. Zeynep Aycibin, Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul 1997.
- Ahmed Resmi Efendi, *Hamîletü'l Küberâ*, haz. Ahmet Nezihî Turan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000.
- Ahmed Tayyârzâde'Atâ. *Târîh-i 'Atâ, Târîh-i Enderun*, c. I, İstanbul 1292-93.
- Akdağ İffet, *Topkapı Sarayı Manzumesinin İlk Nüvesinin Geçirdiği İnkışafın Kuruluş Prensiplerinin İncelenmesi ve Tespiti Hakkında Bir Deneme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, İstanbul 1959.
- Akozan Feridun, "Türk Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, c. 8, (1969), s. 303-309.
- Aksu Hüsamettin, "Sultan III. Murad Şehinşahnamesi", *Sanat Tarihi Yılığ*. c. IX-X. 1979-80, (1981), s. 1-22.
- Andreasyan H.D., "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 27. (1973), s. 59-84.
- Anhegger Robert, "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Mülâhazaları", *Türkiyat Mecmuası*, c. IX, (1951), s. 365- 393.

- Anhegger-Eyüboğlu M., "Fatih Devrinde Yeni Saray'da da Harem Dairesi (Padişah Evi) Var mıydı?", *Sanat Tarihi Yıllığı*, sy. 8, (1981), s. 23-36.
- Anhegger-Eyüboğlu, M., *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)*, Sandoz Kültür Yayınları, İstanbul 1986.
- Atasoy Nurhan - Filiz Çağman, *Turkish Miniature Painting*, İstanbul, 1974.
- Ayverdi Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Mimarisi*, Fethi Derneği Neşriyatı, İstanbul 1953.
- Babinger, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, çev. Dost Körpe, Oğlak Yayınları, İstanbul 2002.
- Bağcı Serpil, Filiz Çağman, Günsel Renda ve Zeren Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2006.
- Bakır Sitare Turan, "Osmanlı Sanatında Bir Zirve İznik Çini ve Seramikleri", *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul 2007, s. 279-308.
- Bayram Sadi -Adnan Tüzen, "İstanbul-Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri (Üsküdar, Sultan III. Mustafa Camii)", *Vakıflar Dergisi*, sy. 22, (1991), s. 199-288.
- Bostan İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara 1992.
- Çığ Kemal, "Fatih Topkapı Sarayı'nı Niçin Yaptırdı?" *Kemal Çağa Armağan*, İstanbul 1984, s. 17-35.
- Davis Fanny, *The Palace of Topkapı in İstanbul*, New York 1970.
- Eldem S. Hakkı - Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı (Bir Mimari Araştırma)*, İstanbul 1982.
- Eldem S. Hakkı, *Köşkler ve Kasırlar*, I-II. İstanbul 1969-1974.
- Emler S., "Topkapı Sarayı Restorasyon Çalışmaları", *Türk Sanatı Tarihi ve İncelemeleri*, c. I, İstanbul 1963, s. 211-312.
- Erdenen Orhan, "Eski Mimarlarımızın Yetiştirmeleri", *Mimarlık*, sy. 6(32), (1966), s. 19-22.
- Erdenen Orhan, "Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcıları ve Teşkilatları", *Mimarlık*, sy. 1(27), (1966), s. 15-18.
- Ergins Ziya, "Osmanlı Haremi Ne Zaman Kuruldu?" *Tarih Dünyası*. sy. 9, (1950), s. 362- 365.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. I-X, haz. Orhan Şaik Gökyay, yay. haz. Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.
- Eyice Semavi, "Mimar Kasım Hakkında", *TTK Belleten*, s. 172, Ekim 1979, (1979), s. 767-808.

- Goodwin Godfrey, *Topkapı Palace: An Illustrated Guide to its Life and Personalities*, Saqi Books, London 1999.
- Halaçoğlu Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- İstanbul Yeni Cami ve Hünkâr Kasrı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul (t.y.).
- Kâtip Çelebi, *Fezleke, Tahlil ve Metin*, haz. Zeynep Aycibin, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Programı Yayınlanmamış Doktora Tezi, I-III, İstanbul 2007.
- Kırımlı F., "İznik Çinileri ve Cenovalı Çini Tüccarları", *Antika*, (1987), s. 50-54.
- Kocaaslan Murat, *Topkapı Sarayı Haremi: IV. Mehmed Dönemi (1648-1687)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Kocaaslan Murat, "İktidarın Ortakları: Dârüssaâde Ağaları", *Anadolu Kültürlerinde Süreklilik ve Değişim*, Dr. Mine Kadiroğlu'na Armağan, Ankara (2011), s. 375-398.
- Koçu R. E., *İçinde Geçen Vak'alar, Eski Saray Hayatı ve Teşkilatı ile Beraber Adım Adım, Köşe Köşe Topkapı Sarayı*, İstanbul 1960.
- Kuban Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2007.
- Kumbaracılar İzzet, "Türk Mimarları", *Arkitekt*, sy. 2, (1937), s. 59-60.
- Kütükoğlu Bekir, "Şehnameci Lokman", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 39-48.
- Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğunda 18. Ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygurlığı ve Mimarisi*. çev. Aslı Ataöv, İstanbul 2001.
- Mehmet Sürreya, *Sicill-i Osmanî, Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, IV-I, yay. haz. M. Keskin, A. Öztürk, H. Savaş, H. Kurt, İstanbul 1997.
- Miller Barnette, *Beyond The Sublime Porte: The Grand Seraglio of Stambul*. Oxford University Press, London 1931.
- Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyin Fî Hulâsati Ahbârî'l Hâfikayn)*. I-IV, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. III Ankara 2007.
- Necipoglu Gülrü, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı - Mimarî, Tören ve İktidar*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Orgun Zarif, "Hassa Mimarları", *Arkitekt*, sy. 8/12, (1938), s. 333-342.

- Orhonlu Cengiz, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul (1981), s. 1-30.
- Öz Mehmet, *Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 1997.
- Öz Tahsin, "Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları", *Güzel Sanatlar*, sy. 6, (1949), s. 6-74.
- Öz Tahsin, *Topkapı Sarayı'nda Fatih Sultan Mehmet II'ye Ait Eserler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953.
- Parmaksızoğlu İsmet, "Kasım Ağa", *IA*, c. VI., s. 379-380;
- Parmaksızoğlu İsmet, "Kâsım Ağa", *Encyclopédie de L'islam*, c. IV, (1978), s. 748-749.
- Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, c.I, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Pierce Leslie, *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.
- Penzer N. M., *Harem*, çev. M. Doğan Şahiner, Say Yayınları, İstanbul 2000.
- Risale-i Kürd Hatip*, TSMK. EH 1400.
- Sakaoğlu Necdet, *Tarihi, Mekânları, Kitabeleri ve Anıları ile Saray-ı Hümayun – Topkapı Sarayı–*, Denizbank Yayınları, İstanbul 2002.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*, I-II., haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, c. II., Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928.
- Sönmez Neslihan, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1997.
- Şimşirgil Ahmet, *Taş Yazılan Tarih Topkapı Sarayı*, İstanbul 2005.
- Tansuğ Sezer, "Topkapı Saray Bütününün Niteliği Üzerine Bir Deneme". *Karşıtı Aramak, Sanat Tarihi Yazıları*, İstanbul 1983, s. 135-168.
- Taşkın Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005.
- Tekindağ Ş., "Yenicâmi Külliyesi", *Tarih Dergisi*, sy. 28-28, (1974-75) , s. 167-183.
- Turan Şerafettin, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. I/I, Ankara, (1963), s. 157-202.
- Thys-Şenocak Lucienne, "Kumkale ve Seddülbahir Osmanlı Kaleleri", *Cogito*, sy. 28, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 274-282.

- _____, *The Yeni Valide Mosque Complex in Eminönü, Istanbul*, University of Pennsylvania Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1994.
- _____, *Hadice Turhan Sultan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*, çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- _____, "Bir Valide Sultan'ın Himayesinde Seddülbahir ve Kumkale", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslararası Bir Miras"*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2000, s. 112-117.
- _____, "The Yeni Valide Mosque Complex at Eminönü", *Muqarnas*, c. 15, (1998), s. 58-70.

Eldem'e göre 17. yüzyıl sonlarında Harem Zemin Kat Planı; Eldem-Akozan 1982

Levha1. Harem, Mekânlar

Levha 2. Harem, Mekânlar

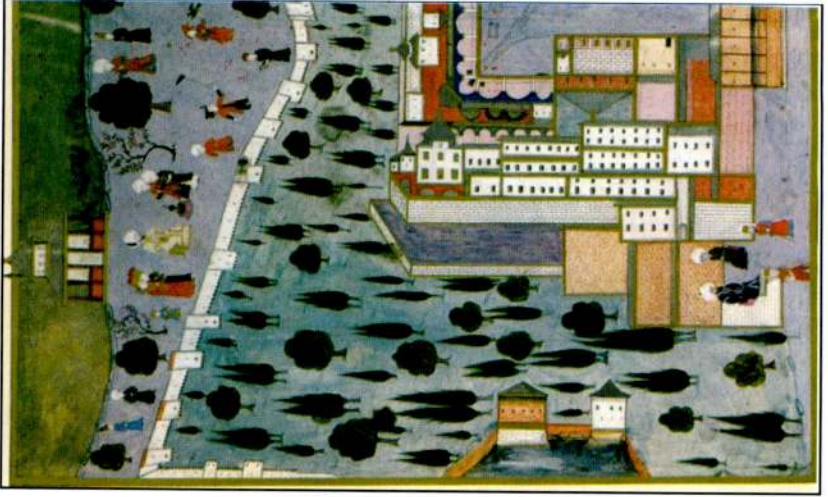
A- Kara Ağalar Taşlığı	50. Valide Sultan Yatak Odası
B- Cariyeler Taşlığı	51. Valide Sultan Namaz Odası
C- Valide Sultan Taşlığı	52. Valide Sultan Yatak Odasına Geçilen Kapı
1. Araba Kapısı	53. Kubbeli Odadaki Ocak
2. Şadırvanlı Sofa	54. Valide Sultan Kubbeli Oda
3. Adalet Kulesi	55. Valide Sultan Taşlığına Geçilen Kapı
4. Büyük Bini Kapısı	56. Kapı
5. Büyük Bini	57. Valide Sultan Hamamına Geçilen Kapı
6. Meşkhane Hamamı	58. Valide Sultan Taşlığına Geçilen Birinci Oda
7. Meşkhane	59. Valide Sultan Taşlığına Geçilen Birinci Odanın Kapısı
8. Kara Ağalar Camisi Geçiş Kapısı	60. Valide Sultan Taşlığına Geçilen İkinci Oda
9. Kara Ağalar Camisi Geçiş Kapısı	61. Valide Sultan Taşlığına Açılan Kapı
10. Kara Ağalar Camisi	62. Valide Sultan Taşlığından Altın Yola Açılan Kapı
11. Sultanın Atından İndiği Yer	63. Valide Sultan Odasının Hünkâr Odasına Bağlayan Koridorun Kapısı
12. Kara Ağalar Camisi Kara Ağalar Taşlığına Açılan Kapı.	64. Valide Sultan Hamamına Açılan Kapı
13. Şadırvanlı sofadan kara ağalar taş. Geçilen kapı.	65. Valide Sultan Odasını Hünkâr Odasına Bağlayan Koridor
14. Müsahipler ve Cüceler Odası	66. Valide Sultan Hamamı
15. Kara Ağalar Nöbet Yeri	67. Hünkâr Hamamı
16. Kara Ağalar Koğuş Öntü Revakları	68. Valide Sultan Odasının Hünkâr Sofası'na Açılan Kapısı
17. Kara Ağalar Koğuşu Giriş Kapısı	69. Hünkâr Hamamının Hünkâr Sofası'na Açılan Kapısı
18. a-n Kara Ağalar Koğuşu.	70. Hünkâr Sofası
19. Ortancalar Hapishanesi (?)	71. Hünkâr Sofası'ndaki Odanın Kapısı
20. Dârüssaâde Ağası Odası Girişi	72. Hünkâr Sofası'ndaki Oda
21. a- Dârüssaâde Ağası Mekânları İkinci Giriş Kapısı	73. Çeşmeli Sofa'dan Hünkâr Sofası'na Açılan Kapı.
b- Dârüssaâde Ağası Özel Odası	74. III. Murat Sofasını Hünkâr Sofası'na Bağlayan Kapı
c- Dârüssaâde Ağası Hamamı	75. Hünkâr Sofası ile Murad Odası Arasındaki Kapı.
22. Şehzadeler Mektebine Çıktılan Merdiven	76. Çeşmeli Sofa.
23. Harem Kadınlar Bölümüne Giriş Kapısı	77. Çeşmeli Sofa'da Çeşme
24. Kuşhane Avlusuna Geçiş Kapısı	78. Çeşmeli Sofa ile III. Murad Odası Giriş Sofasını Bağlayan Kapı
25. Harem Kadınlar Bölümüne İkinci Giriş Kapısı	79. Çeşmeli Sofa İle Ocaklı Sofayı Bağlayan Kapı
26. Harem, Nöbet Yeri	80. Valide Sultan Taşlığından Ocaklı Sofa'ya Girilen Kapı
27. Altın Yol Geçiş Kapısı	81. Ocaklı Sofa.
28. Altın Yol	82. Kadinefendiler odaları (Başhaseki Odası) Odalarına Giriş
29. Üst Kata Çıktılan Merdivenler	83. Şehzade Odalarına Geçilen Kapı.
30. Valide Sultan Taşlığına Geçiş Kapısı	84. Kadinefendiler odaları (Başhaseki Odası)
31. Cariyeler Taşlığına Geçiş Kapısı	85. Cinlerin Meşveret Yeri
32. Cariyeler Taşlığına Geçiş Koridoru	86. Çifte Kasırlara Girilen Kapı
33. Valide Sultan Taşlığı Çeşme	87. Çifte Kasırlar Kubbeli Oda
34. Cariyeler Hamamı	88. Çifte Kasırlar IV. Mehmed Odası
35. Musluklar	89. Cinlerin Meşveret Yeri ile III. Murad Odası Giriş Sofasını Bağlayan Kapı.
36. Üst Kattaki Odalara Çıktılan Merdivenler	90. III. Murad Odası Giriş Sofası
37. Üst Kat Odaları (Cariyeler Kullanımı İçin)	91. III. Murad Odası Giriş Kapısı
38. Cariyelere Ait Mekânlar (Kiler Vs.)	92. III. Murad Odası
39. Helâlar	93. I. Ahmed Odası
40. Cariyeler Koğuşuna Giriş Kapısı	
41. a- Cariyeler Koğuşu	
b- Koğuşun Ocağı	
42. Cariyeler Hastanesine İnilen Merdivenler	
43. (a-b-c) Başkadinefendi Daireler	
44. Valide Sultan Odalarına Geçilen Kapı	
45. Sultan havuzuna İnilen Merdivenler	
46. Kahve Odasına Geçilen Kapı	
47. Kahve Odası	
48. Valide Sultan Kubbeli Odasına Geçilen Kapı	
49. Valide Sultan Kubbeli Odasına Geçilen Kapı	

Resim 1 - Topkapı Sarayı.

Resim 2 - Yenilenen Harem ve III. Murad Odası,
Lokman, Şehinşehnâme 1581-82, İÜ, F1404, y.18a.

Resim 3 - Arz Divanhanesi, Bab-ı Ali, Sur-ı Sultanı, deniz ve bazı köşkler
Hünernâme, TSMK, H. 1523, y. 232a

Resim 4 - Şadırvanlı Sofa'daki IV. Mehmed İnşaatını Anlatan Kitabe (Lev. 1/13)

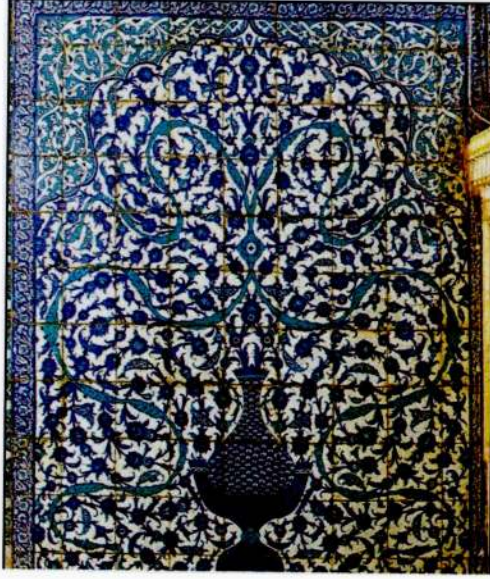

Resim 5 - Yeni Cami Hünkâr Mahfilinden Çini Pano.

Resim 6 - Yeni Cami Hünkâr Mahfilinden Çini Pano.

Murat Kocaaslan

Resim 7 - Yeni Cami Hünkâr Mahfilinden Çini Pano.

Resim 8 - Yeni Camisi Hünkâr Kasrından Çini Pano
(İstanbul Yeni Cami...(t.y.).

Resim 9 - Valide Sultan'ın Yatak Odasındaki Şirvan (Lev. 1/50).

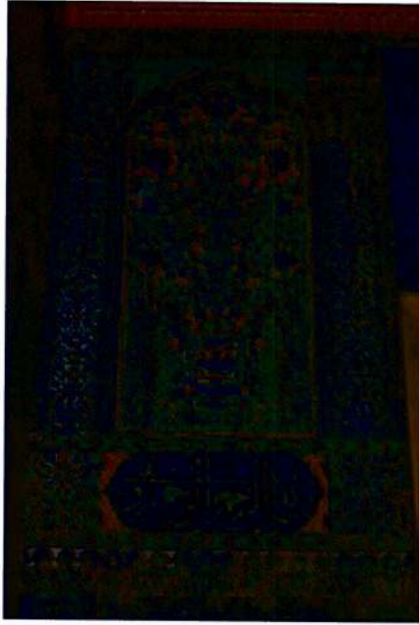

Resim 10 - Valide Sultan'ın Yatak Odasındaki Çini Pano (Lev. 1/50).

Murat Kocaaslan

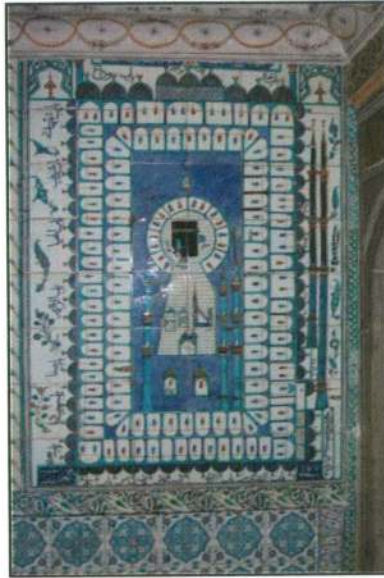
Resim 11 - IV. Mehmed Odası, İç Mekân (Lev. 6/88).

Resim 12 - IV. Mehmed Odası Çini Pano. 17. Yüzyıl Ortaları (Lev. 1/88).

Resim 13 - Harem Valide Sultan Taşlıği Çini Pano (Lev. 1/C).

Resim 14 - Valide Sultan Namaz Odası Kâbe Tasvirli Çini Pano (Lev. 1/51).

Murat Kocaaslan

Resim 15 - Yeni Valide Camisi Kâbe Tasvirli Çini Pano.

Resim 16 - Şadırvanlı Sofada Çini Pano (Lev. 1/2).